

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
Δ.Π.Μ.Σ.: “ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ”

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

“ΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΟΝΙΚΑ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ”

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΜΠΙΖΙΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΚΟΥΤΡΟΥΛΙΚΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ (PENNY)
ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Ε.Μ.Π.

Ευχαριστίες

Σε αυτό το ακαδημαϊκό μου ταξίδι που φτάνει σε μια στάση αυτή του τέλους του μεταπτυχιακού αλλά ελπίζω να έχει διάρκεια στο χρόνο και να συνεχιστεί, είχα αρκετούς συνοδοιπόρους που θα ήθελα να ευχαριστήσω.

Αρχικά ευχαριστώ από καρδιάς την καθηγήτρια μου Πέννυ Κουτρολίκου για την καθοδήγηση, τις χρήσιμες συμβουλές και γνώσεις της που μοιράστηκε μαζί μου, καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού μου προγράμματος.

Ευχαριστώ πολύ τους ανθρώπους που συνομίλησαν μαζί μου στα πλαίσια των συνεντεύξεων και μοιράστηκαν την ιστορία τους με άμεση προθυμία και αλληλεγγύη. Πέρα από τα ερευνητικά δεδομένα, νιώθω περήφανη που συνομίλησα μαζί τους και πιο πλούσια και κερδισμένη σε γνώσεις και συναισθήματα. Διότι μέσα από τις συνομιλίες και τη συναναστροφή μου μαζί τους, μου έδειξαν τα ιδανικά και τον αγώνα που κατέβαλλαν απέναντι στη Χούντα με προσωπικά κόστη και θυσίες.

Σε προσωπικό επίπεδο θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου που αποτελεί το στήριγμα μου όλα αυτά τα χρόνια και είναι δίπλα μου σε κάθε μου βήμα και όνειρο. Επίσης τις φίλες μου Πετρούλα, Θεοδώρα και Εύα που είναι από την πρώτη μέρα των σπουδών μου εκεί όποτε θέλω να μοιραστώ μια σκέψη και μια ιδέα για να με βοηθούν στην υλοποίησή της κάθε φορά, όπως και τώρα. Τέλος, δε θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω το σκύλο μου, Σπόρο, καθώς όλα τα ξενύχτια συγγραφής αυτής της εργασίας θα ήταν πολύ άχρωμα χωρίς τη συντροφιά του.

Κατερίνα Μπιζίκη
Αθήνα, Δεκέμβρης 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	6
Εισαγωγή	9
1. Χωρικές Εκφράσεις της Μνήμης	15
1.1 Πολιτιστική κληρονομιά στο σήμερα	17
1.1.1 ορισμός, λειτουργία, χρησιμότητα	17
1.1.2 κληρονομιά , ταυτότητα	20
1.1.3 περιχαράκωση, αποκλεισμός, πολιτιστική κληρονομιά	22
1.2 Τόποι και τοπία μνήμης	24
1.2.1 ορισμός, διαδικασία, ρόλος	24
1.2.2 περιεχόμενο, πολιτιστικά τοπία, οπτικά σύμβολα	26
1.2.3 σήμανση του τόπου, ορατοί και αόρατοι τόποι μνήμης	28
1.2.4 αστικά τοπία μιας εξεγερμένης μνήμης	30
2. Μελέτη Περίπτωσης	37
2.1 Μουσείο Ε.Α.Τ.-Ε.Σ.Α.-Σ.Φ.Ε.Α.: Η επίσημη έκφραση του κυρίαρχου στο χώρο	44
2.1.1 θέση, ιστορία, διαχείριση	44
2.1.2 βιωματική εμπειρία στο χώρο, εκθέματα	52
2.1.3 στόχοι, σχεδιασμός, επιδιώξεις	56
2.2 Πορεία Πολυτεχνείο: Τελετουργία της Μνήμης	58
2.2.1 οι μεταλλαγές της Πορείας ανά τα χρόνια και τις συγκυρίες	58
2.2.2 η πορεία ως κινητό μνημείο	65
2.2.3 η πορεία ως εξεγερμένη κληρονομιά στο σήμερα	69
Συμπεράσματα	75
Βιβλιογραφία	80

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει τις ποιότητες της μνήμης στο σήμερα, στοχευμένη σε ένα ιστορικό γεγονός, μια παρελθοντική χρονική περίοδο για τη χώρα της Ελλάδας. Πρόκειται για την περίοδο της αντιδικτατορικής αντίστασης και για τα γεγονότα που έλαβαν χώρα τότε εις βάρος ατόμων που θα αποτελέσουν τα κύρια υποκείμενα της μελέτης μας. Σκοπός της εργασίας δεν είναι απλώς να αναδείξει τις φρικαλεότητες του παρελθόντος μέσω μαρτυριών και τεκμηρίων ούτε να μελετηθεί αυτά καθαυτά τα ιστορικά γεγονότα, αλλά κατά κύριο λόγο να διερευνήσει το αποτύπωμα που έχει αφήσει αυτή η περίοδος που στιγμάτισε την ελληνική κοινωνία, επάνω στον αστικό και κοινωνικό χώρο της. Ειδικότερα η μνήμη της αντιδικτατορικής αντίστασης επιχειρείται να εξεταστεί και να ανασυρθεί στο παρόν έργο χρησιμοποιώντας ως κύριο εργαλείο την πόλη και αστικά μνημονικά θραύσματα που συναντά κανείς σε αυτή καθώς την διαβαίνει.

Η διεργασία αυτή λαμβάνει χώρα μέσα από μια μεθοδολογία που θα προκύψει από τη μελέτη της μνήμης και του πολιτισμού κι έχοντας ως ένα καταληκτικό σημείο αναφοράς το συγκεκριμένο παράδειγμα μελέτης χωρικά και χρονικά: το αποτύπωμα της αντιδικτατορικής αντίστασης στο σύγχρονο αστικό ιστό της πόλης της Αθήνας. Ωστόσο προτού προβούμε στην ανάλυση της μεθοδολογίας είναι χρήσιμο να αναφέρουμε το έναυσμα που οδήγησε στη μελέτη αυτού του ζητήματος. Συγκεκριμένα ο Σταύρος Σταυρίδης θεωρεί ότι «η πόλη αποτελείται από αλληπάλληλες στρώσεις της ιστορίας, γεγονός που την κάνει αυτομάτως να διαβάζεται ως πεδίο δυνατοτήτων. Έτσι αν θεωρήσουμε το παρελθόν ως πεδίο δυνατοτήτων του παρόντος, η μνήμη καθίσταται όχι ως αποθήκη αναμνήσεων αλλά ως τόπος γέννησης του μέλλοντος». Κατ' αυτόν τον τρόπο μελετούμε το παρελθόν και ειδικότερα τις διαφορετικές ποιότητες του με σκοπό να αποδώσουμε νέες υφές στο χώρο και στη κοινωνία του σήμερα. Καθώς, όπως ο ίδιος συνεχίζει: «Εκείνοι όμως που θέλουν να αλλάξουν τον κόσμο χρειάζονται να αναζητήσουν ασυνέχειες στο παρελθόν. Σταυροδρόμια. Περάσματα προς ένα αλλιώςικό μέλλον που δε διάβηκαν ποτέ.» (Σταυρίδης, 2017: 177-180)

Αυτές τις ασυνέχειες γίνεται προσπάθεια να αναδείξουμε στην παρούσα έρευνα και τη συσχετίσι τους με την εξουσία και το κυρίαρχο αφήγημα που αναπαράγεται μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς και του ευρύτερου πολιτισμού που κουβαλά η χώρα. Γίνεται προσπάθεια να χαρτογραφηθούν σταυροδρόμια, δημιουργώντας περάσματα μιας «από τα κάτω» αφήγησης ενός σκληρού παρελθόντος, όπου η ίδια η εξουσία αποτυπώθηκε με τον πιο βάνουσο τρόπο εις βάρος μια κοινωνικής ομάδας αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας της χώρας. Επομένως, η συγκεκριμένη ιστορική ασυνέχεια, ή αλλιώς η περίπτωση μελέτης, που θα επιχειρήσουμε να διασχίσουμε και να επανεξετάσουμε κάτω από ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο, αποτελεί έναν μνημονικό θύλακα για τον πολιτισμό και για την πόλη. Και σε αυτό το σημείο έρχεται να προστεθεί το βασικό ερώτημα που θα κληθούμε να απαντήσουμε στην παρούσα έρευνα. Αν η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου που διαμορφώνεται κυρίαρχα «εκ των άνω», μπορεί να επαναπροσδιοριστεί μέσα από μνήμες που προέρχονται «εκ των κάτω» και εν τέλει να αναδιαμορφωθεί σύμφωνα με αυτές τις αφηγήσεις;

Αυτό το κυρίαρχο ερώτημα της έρευνας διασπάται σε επιμέρους ερωτήματα προκειμένου να εξετασούμε το ζήτημα συμπεριληπτικά αλλά και στοχευμένα ώστε να προβούμε σε συμπεράσματα που θα το αναδείξουν ως προβληματική. Ωστόσο έχουμε ως βασική παραδοχή για την παρούσα μελέτη ότι μέσω της κυρίαρχης αφήγησης της ιστορίας, η εξουσία αποσιωπά ιστορικά γεγονότα και κατασκευάζει εκ νέου ένα ιστορικό αφήγημα, με σκοπό να τονώσει το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας μιας χώρας κι ενός λαού και συνολικά να επιτύχει την ομοιογενοποίηση του πληθυσμού της. Παραδοχή που μέσω της παρούσας έρευνας είτε θα επαληθευθεί είτε θα απορριφθεί μέσω της εξαγωγής συμπερασμάτων.

Η ιστορία εμποτίζεται και οριοθετείται μέσα και από συγκεκριμένα είδη αφηγήσεων ενώ παράλληλα ακολουθεί τις κατευθυντήριες γραμμές της εξουσίας και της κοινωνικής νόρμας (Brown, 2005). Από την άλλη η ποικιλία διαφορετικών αφηγημάτων και πεποιθήσεων οδηγεί σε μια κριτική αντί-

ληψη ως προς το κυρίαρχο, ατομικά και συλλογικά. Όταν η διαδικασία αυτή γίνεται προσπάθεια να εκλείψει, χάνεται η ποικιλομορφία της κοινωνίας και η κριτική σκοπιά των ατόμων της μπροστά σε κάθε γεγονός ιστορικό ή παροντικό. Πρόκειται ταυτόχρονα για μια προσπάθεια διατήρησης της ταυτότητας των στοιχείων των ατόμων ή των ομάδων και την ίδια στιγμή σε μια προσπάθεια ελέγχου τους από την εξουσία μέσω της κατασκευής μιας ενιαίας ταυτότητας. Αυτό συμβαίνει και κάτω από το πρίσμα της πολιτιστικής κληρονομιάς που θα εξετάσουμε εδώ με κύριο εργαλείο τη μνήμη. Η υλική και άυλη “κληρονομιά” έχει χρησιμεύσει για να αναπαραστήσει και να ενισχύσει αφηγήσεις επιλεκτικά, εντοπίζοντας συγκεκριμένες ιστορίες και χαρακτηριστικά για συμπερίληψη ή αποκλεισμό στην «εθνική ιστορία» (Hall, 1999). Η ίδια η μνήμη από την άλλη, είναι πολυδιάστατη και ποικιλόμορφη, καθώς τόσο ερμηνεύεται όσο και αποτυπώνεται αλλιώς με ποικίλους τρόπους και μέσα, ανάλογα τους δέκτες ή τα υποκείμενα και δρα σε άμεση συσχέτιση με την παράμετρο του χώρου. Έτσι, χρησιμοποιώντας την και εγείροντας την με διαφορετικό ερέθισμα και κοιτώντας την και ερμηνεύοντας την από διαφορετική σκοπιά από την κυρίαρχη, μπορούμε να προβούμε σε σημαντικές παρατηρήσεις κοινωνικές και χωρικές που θα βοηθήσουν στην εξέταση του ζητήματος που έχουμε θέσει στη μελέτη μας.

Κατ’ αυτόν τον τρόπο η έρευνα εξελίσσεται από ένα γενικό θεωρητικό πλαίσιο σε ένα ειδικό, με σκοπό να χτίσει τις βάσεις για να διερευνηθεί η περίπτωση μελέτης εις βάθος, με την εξής μορφή και μεθοδολογία:

Η εργασία χωρίζεται σε δυο κύρια μέρη, το θεωρητικό πλαίσιο και την περίπτωση μελέτης. Σε πρώτο επίπεδο μελετάται ένα τμήμα του υλικού πολιτισμού και συγκεκριμένα η πολιτιστική κληρονομιά και συνολικότερα οι τόποι και τα τοπία μνήμης. Πρόκειται για διαδικασίες που εκφράζονται μέσω αναπαραστάσεων και αφηγήσεων, χωρικά με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα τα ερεθίσματα αλλά κυρίως τα υποκείμενα, άτομα και ομάδες, που χρησιμοποιούν την μνήμη εργαλειακά. Αρχικά γίνεται λόγος για τη μετενσάρκωση του κυρίαρχου αφηγήματος μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς. Κινούμαστε γύρω από την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και κυρίως από το περιεχόμενό της και τη χωρική της έκφραση στο δημόσιο χώρο της πόλης του σήμερα. Αλλά μέσα από την διερεύνηση της βλέπουμε το ρόλο που η ίδια διαδραματίζει στην κατασκευή ταυτοτήτων και επιπλέον τους κοινωνικούς αποκλεισμούς που δημιουργούνται στο χώρο. Έπειτα η μελέτη από το φανερό και το κυρίαρχο περνά στο συνολικό και ποικιλόμορφο που άλλοτε είναι φανερό κι άλλοτε αφανές στο αστικό τοπίο. Γι αυτό και ερευνούμε τις χωρικές εκφράσεις της μνήμης όπως αυτές συναρμολογούνται μέσα σε τόπους μνήμης και πολιτιστικά τοπία. Τοποθεσίες ορόσημα που μέσα τους εναποθέτουν οι κοινωνικές ομάδες που απαρτίζουν έναν τόπο την κληρονομιά και το βίωμα τους, καθιστώντας την πόλη ως ένα ενεργό έδαφος μνήμης, (Jordan, 2006 ; Nora, 1989) Μνήμες της πόλης που προσπαθούν να εγερθούν μέσα από το περιθώριο και καταφέρνουν να επιζήσουν παρά τους πολυδιάστατους αποκλεισμούς που υφίστανται αυτές και τα υποκείμενα τους. Γι’ αυτό και στο τελευταίο επίπεδο μελέτης του κεφαλαίου, γίνεται προσπάθεια να εξερευνησουμε τα ίχνη αποκλεισμένων αναμνήσεων αλλά και τόπων στο σύγχρονο αστικό ιστό τα οποία βγαίνουν στην επιφάνεια της πόλης μέσω της εξεγερμένης μνήμης και των πρακτικών της. Μελετούμε στοχευμένα τους τρόπους που καταφέρνει να διατηρηθεί χωρικά η αντιμνήμη και την εξεγερτική διαδικασία που υλοποιείται με σκοπό την επαγρύπνηση της για να οδηγήσει επιτυχημένα ή αποτυχημένα σε μια ανομοιομορφία που αντικρούει την επίσημη πολιτιστική κληρονομιά της εξουσίας και των θεσμοθετημένων πολιτιστικών προτύπων της.

Στο δεύτερο μέρος και κεφάλαιο της εργασίας, εξετάζεται εξειδικευμένα το ζήτημα του αποτυπώματος της μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης στην σύγχρονη πόλη της Αθήνας μέσα από τρεις διαφορετικές οπτικές γωνίες. Συγκεκριμένα μέσα από τρεις διαφορετικούς τρόπους, που αν μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως αντιμνήμη, η ίδια καταφέρνει και βγαίνει στο προσκήνιο και στην αστική επιφάνεια του σήμερα. Αρχικά εξετάζεται το Μουσείο της Αντιδικτατορικής Αντίστασης γνωστό και ως Μουσείο Ε.Α.Τ.-Ε.Σ.Α.-Σ.Φ.Ε.Α.. Επιλέγεται αυτό ως πρώτο στοιχείο εξέτασης της μνήμης του

περιθωρίου, καθώς ως μουσείο αποτελεί το επίσημο αφήγημα της ιστορίας. Μέσα από αυτό παρουσιάζεται στον ίδιο το χώρο μια εκ των άνω προσπάθεια αφήγησης της ιστορίας στην οποία όμως πέρα από το κράτος συμβάλλουν και τα ίδια τα υποκείμενα που αποτελούν την κοινωνική ομάδα που βίωσε τα γεγονότα και ήταν μέρος της αντιδικτατορικής αντίστασης. Παρά την προσπάθεια των ίδιων των ατόμων, που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως μια εκ των κάτω προσπάθεια, για επαγρύπνηση μνημών και γεγονότων μέσα από το χώρο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το μουσείο είναι κρατικά παραμελημένο. Γι' αυτό και εξετάζεται συνολικά η θέση του στο σύγχρονο αστικό χώρο και η σημασία που κατέχει για να διαπιστώσουμε αν όντως αποτελεί έναν ενεργό μοχλό επαγρύπνησης ή επαναφοράς της συγκεκριμένης μνήμης.

Δεύτερο στοιχείο μελέτης που αποτελεί τμήμα του δεύτερου κεφαλαίου και έναν τρόπο που εκδηλώνεται η μνήμη από τα κάτω στο αστικό πεδίο της πόλης, είναι η Πορεία του Πολυτεχνείου. Ειδικότερα θεωρούμε την Πορεία που εκτυλίσσεται κάθε χρόνο ως κινητό μνημείο που εγείρει την μνήμη ανασύροντας τα βιώματα ενός βίαιου δικτατορικού παρελθόντος. Έχει επιτελική μορφή με σαφές πολιτικό στίγμα που εναντιώνεται σε κάθε μορφή κρατικής καταστολής και ανελευθερίας. Ωστόσο δε θα σταθούμε στο πολιτικό πλαίσιο που δημιουργεί αλλά στο χωροκοινωνικό αποτύπωμα που παράγει. Διότι η πορεία ως τελετουργικό επαγρύπνησης της μνήμης μέσα από ένα νέο βίωμα με νέα και παλιά υποκείμενα που είναι εκεί για να το κατασκευάσουν εκ νέου σεβόμενοι όμως το παρελθοντικό, καταλήγει να αφήνει πίσω στην ίδια την πόλη ένα ίχνος και να δημιουργεί μια ιστορική συνέχεια. Σε αυτό το σημείο πέρα από τον εντοπισμό και την ερμηνεία του ίχνους και του κινητού μνημείου ως νέα οντότητα με περιορισμένη χρονική διάρκεια εξετάζουμε και πως επηρεάζει το κυρίαρχο αφήγημα και τις χωρικές ποιότητες που δημιουργεί στον αστικό ιστό.

Στο τελευταίο μέρος του τρίτου κεφαλαίου, η μνήμη γίνεται προσπάθεια να ανασυρθεί από τις ίδιες τις μαρτυρίες των ανθρώπων οι οποίοι είχαν ενεργό ρόλο στην αντιδικτατορική αντίσταση. Πρόκειται για μια μνήμη που προέρχεται από το βίωμα των ίδιων των υποκειμένων οι οποίοι είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις φρικαλεότητες του δικτατορικού καθεστώτος. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα σύντομο και συνοπτικό αρχείο στο σήμερα με παρελθοντικές βιωματικές μνήμες και εμπειρίες. Με σκοπό να εξετάσουμε αν μέσα από τα ίδια τα υποκείμενα που βίωσαν τα γεγονότα της δικτατορίας, η ιστορία γράφεται εκ νέου αλλά από άλλους αφηγητές που δεν αμφισβητούνται γιατί εξιστορούν όσα έζησαν και τείνουν να επαναπροσδιορίσουν το κυρίαρχο αφήγημα. Οι μαρτυρίες δεν αποτελούν ξεχωριστό τμήμα της εργασίας αλλά λειτουργούν συνδυαστικά με τα παραπάνω ώστε να τονώσουν τις μνήμες εκείνης της περιόδου αλλά και να δώσουν νοήματα στο σήμερα.

1

ΧΩΡΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Τα άυλα αφηγήματα της μνήμης άλλοτε ενσαρκώνονται μέσα από τον υλικό πολιτισμό ενός τόπου και μιας κοινωνίας κι άλλοτε κρύβονται και χάνονται μέσω των κυρίαρχων αφηγημάτων και περνούν στη λήθη των ανθρώπων. Και οι δύο περιπτώσεις δημιουργούν αντιθέσεις φανερές και αφανείς στο χώρο των πόλεων. Οι ασυνέχειες της ιστορίας και η αναπαραγωγή της μνήμης στον αστικό χώρο δημιουργούν ξεκάθαρα περάσματα όταν ακολουθούν το κυρίαρχο αλλά και παράλληλες ροές που ακολουθούν τα ίχνη του “ξεχασμένου” ή του “απόκρυφου”. Έτσι κι αλλιώς, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο η δημιουργία, η απελευθέρωση και η επαναδημιουργία τοπίων μνήμης είναι από μόνη της μια ιστορική διαδικασία μέσω της οποίας έχουν παραχθεί και μεταμορφωθεί τόποι μνήμης για αιώνες (Nelson & Olin 2003). Μέσα από αυτή τη διαδικασία παράγεται και η σύγχρονη πολιτιστική κληρονομιά καθώς και τα πολυποικίλα πολιτισμικά τοπία που φέρει ένας τόπος με τα σχηματισμένα πολιτιστικά του πρότυπά που είτε ανακατασκευάζονται είτε διατηρούνται στο χρόνο.

Προκειμένου να εξετάσουμε την χωρική έκφραση της μνήμης όπως αυτή ενσαρκώνεται και διαδίδεται στην κοινωνία στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε στην πολιτιστική κληρονομιά αλλά και σε τόπους μνήμης, ένα τμήμα δηλαδή του υλικού πολιτισμού ενός τόπου. Δε θα σταθούμε σε παραπάνω κατηγορίες του υλικού πολιτισμού καθώς από τη μια η μελέτη εστιάζει σε δυο ευρύτερες κατηγορίες του κι από τη άλλη είναι αδύνατο να εξεταστούν ενδελεχώς όλες οι όψεις του στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Συγκεκριμένα στο παρόν έργο, αναλύεται ο ρόλος της πολιτιστικής κληρονομιάς στο σήμερα καθώς μέσα από την ίδια διαδίδεται ο επίσημος υλικός πολιτισμός ενός τόπου αλλά και η σύνδεσή της με μια άλλη έννοια, αυτή της ταυτότητας που φέρουν ή που δίνεται λόγω και μέσω αυτής, στα άτομα μιας κοινωνίας. Οι τόποι μνήμης ευρύτερα ενώ περιλαμβάνουν και τα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, αποτελούν μια πιο συγκεχυμένη και πλουραλιστική χωρική και υλική έκφραση της μνήμης. Αυτό συμβαίνει διότι όπως θα αναλύσουμε παρακάτω μέσα τους εκδηλώνονται μνήμες ποικίλων κοινωνικών ομάδων που ζουν σε έναν τόπο χωρίς μονάχα να ακολουθούν ή να συμφωνούν με τις κυρίαρχες ρητορικές και τις επίσημες αφηγήσεις της ιστορίας.

1.1 Πολιτιστική κληρονομιά στο σήμερα

1.1.1 ορισμός , λειτουργία , χρησιμότητα

Η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου αποτελεί την επίσημη αναπαράσταση της ιστορίας και κατά κύριο λόγο της κυρίαρχης (αλλά και όχι μόνο) μνήμης στο χώρο από την οποία αντανακλάται και προβάλλεται η ιστορία ενός ή και πολλών παρελθόντων. Όπως συγκεκριμένα διατυπώνουν οι Tunbridge και Ashworth, η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί η ίδια “ένα σύγχρονο προϊόν διαμορφωμένο από την ιστορία”, εύπλαστο και ευμετάβλητο στα δεδομένα του παρόντος και των ευρύτερων συνθηκών μέσα στις οποίες υλοποιείται, ενώ παράλληλα διατηρείται σταθερό ως προς το αφήγημα που παράγει». (Tunbridge and Ashworth, 1996: 20) Η έννοια της κληρονομιάς είναι δύσκολο να οριστεί όπως έχουν αναφέρει πολλοί συγγραφείς που έστρεψαν και στρέφουν το φακό της έρευνάς τους σε αυτήν (ενδεικτικά αναφέρουν οι Graham, :Ashworth and Tunbridge, 2000; Harvey, 2001; Tunbridge and Ashworth, 1996). Παρόλα αυτά είναι μια έννοια φορτωμένη με αξίες και ιδεολογίες που ταυτίζονται συνήθως με αυτές της εξουσίας και της κυρίαρχης τάξης της κοινωνίας.

Έτσι είναι εμποτισμένη με τέτοια στοιχεία και συνεπώς σχετίζεται με οικονομικές και πολιτιστικές διαδικασίες εμπορευματοποίησης, αλλά εγγενώς αντανακλά μια σχέση με το παρελθόν. (Harvey, 2001) Ωστόσο λόγω αυτής της διεργασίας το παρελθόν ορίζεται εκ νέου μέσα στο αυστηρά οριοθετημένο πλαίσιο που τίθεται εκ των άνω και γίνεται εκ νέου αντιληπτό από το σύνολο. Ουσιαστικά μέσα από την συσχέτιση που προκύπτει, μαθαίνουμε το παρελθόν, το οποίο επανανοηματοδοτείται και σημαίνεται στο χώρο μέσα από το υλικό περιεχόμενο της πολιτιστικής κληρονομιάς. Σε μια προσπάθεια να την ορίσουμε πιο συγκεκριμένα μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για μια αέναη ιστορική αφήγηση, ανά τα χρόνια και την εκάστοτε κοινωνική δομή που υπάρχει, η οποία εκφράζεται χωρικά κι ως αποτέλεσμα, η σύνθεση αυτή αποτελεί την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι η ίδια η κληρονομιά παράγει μια σύγχρονη ιστορική αφήγηση του παρελθόντος και δεν αποτελεί απλώς την ιστορία ενός τόπου. Ο Lowenthal τονίζει ότι «εκτός από το να είναι μοιραία προκαθορισμένη, η κληρονομιά είναι σε μεγάλο βαθμό μια δική μας θαυμάσια εύπλαστη δημιουργία» (Lowenthal, 1998: 226). Μια πολυπαραγοντική και πλουραλιστική δημιουργία που άλλοτε τεμαχίζεται κι άλλοτε παραμένει ενιαία και συγκροτημένη.

Ωστόσο προκειμένου να προβούμε στην εξέταση της υλικής έκφρασης της μνήμης, πρέπει να ορίσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και του περιεχομένου της και κυρίως τη λειτουργία και τη χρησιμότητά της, τόσο σε ένα γενικό πλαίσιο όσο και στο ειδικό χωρικό και χρονικό πεδίο μελέτης που ερευνάται στην παρούσα εργασία. Έτσι σαν συνέχεια στα παραπάνω λόγια του Lowenthal, αξίζει να προσθέσουμε ότι το ανθρώπινο δημιούργημα της κληρονομιάς επαναφέρει αλλά και δημιουργεί εκ νέου μνήμες, σμιλεύοντας την αφήγηση του παρελθόντος και εξιστορώντας το, υπό το πρίσμα του επιθυμητού και συμμορφωμένου στα πρότυπα της κοινωνίας μέσα στην οποία παίρνει σάρκα και οστά, με κύριο εργαλείο τον υλικό πολιτισμό.

Αν και παραπάνω περιγράψαμε την πολιτιστική κληρονομιά ως μια αέναη ιστορική αφήγηση του παρελθόντος αξίζει να σημειώσουμε ότι η διαδικασία που αυτή υλοποιείται σε σχέση με την παράμετρο του χρόνου είναι πιο σύνθετη. Συγκεκριμένα το παρελθόν παρουσιάζεται μέσω αυτής ως συνεχόμενο και ενιαίο, γεγονός που αντικρούεται με το πραγματικό, καθώς μέσω της αφήγησης που παράγεται συχνά παρουσιάζεται ένα μονοσήμαντο παρελθόν μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας σε ένα χώρο, μεγάλης ή μικρής κλίμακας. Επομένως, η πολιτιστική κληρονομιά από τη μια πλευρά αποτελεί τον κύριο μοχλό επαγρύπνησης και διάδοσης της κυρίαρχης και συλλογικής μνήμης και από την άλλη σύμφωνα με τον Harvey είναι «μια ιστορική αφήγηση μιας ατελείωτης διαδοχής παρόντων». Όπως ο ίδιος αναφέρει «πρόκειται για μια κληρονομιά της ίδιας της κληρονομιάς που δεν μπορεί να έχει τερματικό σημείο». (Harvey, 2008 :23) Άρα πολλές φορές αυτό που παρουσιάζεται είναι η ίδια

η ιστορία της κληρονομιάς που μέσα της εγκολλώνει συγκεκριμένες παρελθοντικές και ιστορικές στιγμές οι οποίες παρουσιάζονται στο σήμερα.

Έτσι καταλήγοντας σε ένα σύντομο συμπέρασμα, παίρνουμε ως παραδοχή για την παρούσα μελέτη ότι «η κληρονομιά δεν δίνεται από την ίδια την ιστορία που φέρει ο τόπος αλλά γίνεται από τους ανθρώπους που τον καθιστούν ως ένα βιωμένο περιβάλλον που επάνω του εγγράφονται γεγονότα και μνήμες τόσο ατομικά όσο και συλλογικά». (Harvey, 2001: 336; Brett, 1996) Αν μπορούμε να την παρομοιάσουμε με μια ανθρώπινη διεργασία θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαδικασία που συνθέτεται η πολιτιστική κληρονομιά θυμίζει ένα καλοφτιαγμένο παλαιοπωλείο. Διότι η διαδικασία διαλογής “θησαυρών” που συμβαίνει σε ένα παλαιοπωλείο με τις αντίκες και τα διάφορα ξεχασμένα αντικείμενα, συμβαίνει και με την μνήμη η οποία αν και άυλη ενσαρκώνεται μέσα από χωρικά και υλικά στοιχεία που αποτελούν το περιεχόμενο της κληρονομιάς ενός πολιτισμού. Δηλαδή εν γένει θησαυρούς οι οποίοι πρέπει να ξεθαφτούν, να λουστραρησθούν και να κοσμήσουν βιτρίνες μέσα από την καλύτερη και πιο “περιποιημένη” εκδοχή που τους έχει δώσει ο παλαιοπώλης. Όσα δεν μπορούν να αναπαλαιωθούν ή δεν αποτελούν μια γουστόζικη βιτρίνα που θα αποφέρει κέρδος ή ο ίδιος δεν επιθυμεί να κατέχει στη συλλογή του, καταλήγουν στην καλύτερη των περιπτώσεων καταχωνιασμένα στα πίσω ράφια ή ντουλάπια και στη χειρότερη στα σκουπίδια παίρνοντας μαζί και τις αναμνήσεις που κουβαλά το καθένα μαζί του.¹ Κατ’ αυτόν τον τρόπο λειτουργεί το κράτος χρησιμοποιώντας την πολιτιστική κληρονομιά, δηλαδή ως ένας επίσημος και θεσμοθετημένος “παλαιοπώλης” ενός πολιτισμού κι ενός έθνους.

Η διαλογή των θησαυρών ή με άλλα λόγια το περιεχόμενο της καθορίζεται από πολλούς παράγοντες που αφορούν κατά κύριο λόγο την διαχείρισή της. Ως ένα υλικό κατασκευάσμα μνήμης είναι σαφές ότι το σημείο τομής μεταξύ ανθρώπων και κληρονομιάς είναι η δραστηριότητα της διαχείρισής της. Ο Ashworth εξετάζει αυτή τη διαχείριση από την σκοπιά της προσφοράς και της ζήτησης η οποία συντελεί καθοριστικά στη δημιουργία του περιεχομένου της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ενός περιεχομένου όμως που αποσκοπεί στη διαμόρφωση ενιαίων ταυτοτήτων και εκπροσωπεί το συλλογικό. Άρα πρόκειται για μια διαχείριση η οποία αναλαμβάνεται με σκοπό να επιτύχει στόχους που θα οδηγήσουν, θα συμπλεύσουν και θα υπακούσουν στη συλλογική μνήμη. Αυτό συμβαίνει με δύο βασικές παραμέτρους είτε από μια συλλογική διαχείριση είτε από μια κυρίαρχη. Υπό το πρίσμα που θέτει ο συγγραφέας περί προσφοράς και ζήτησης συναντώνται δύο τινά. Από την πλευρά της προσφοράς, οι τοποθεσίες, τα μνημεία και οι συλλογές επιλέγονται, ερμηνεύονται, συσκευάζονται και προωθούνται μέσω σκόπιμης πολιτικής. Από την πλευρά της ζήτησης, η διοίκηση επεμβαίνει αρχικά κατά τρόπο έντονο στην ιδέα των καταναλωτών και στη συνέχεια επηρεάζει τη συμπεριφορά τους. (Ashworth, 2008) Μέσα από αυτές τις δυο βασικές πρακτικές διαχείρισης της κληρονομιάς συναντάμε όσους παρεμβαίνουν σε αυτήν ή όσους την κατασκευάζουν αλλά και τις εκάστοτε σκοπιμότητες που αναδύονται μέσα από αυτή τη σύνθετη διαδικασία. Δεν πρόκειται για συγκεκριμένα υποκείμενα αλλά για μηχανισμούς της εξουσίας αλλά και των κοινωνικών ομάδων που κυριαρχούν μέσα σε έναν χώρο σύμφωνα με τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους και οι οποίες τις περισσότερες φορές συμπορεύονται με την εξουσία. Γι’ αυτό και ξαναγυρνώντας στον ορισμό των Tunbridge και Ashworth τον οποίο δώσαμε εξ αρχής, συμπληρώνουμε ότι η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί ένα σύγχρονο προϊόν, αποτέλεσμα μιας πολιτικής διαδικασίας. Μια διαδικασία από τη μια μεταβαλλόμενη και εύπλαστη ανάλογα με τις ανάγκες της εξουσίας που υπόκειται σε αμφισβήτηση και εξαρτάται από τις πολιτικές και εδαφικές ιδεολογίες στο παρόν, και από την άλλη που έχει σταθερή ισχύ και ασκεί τη μέγιστη επιρροή στο κοινωνικό σύνολο όταν δε συναντάται ποικιλομορφία στο περιεχόμενό της. «Μπορούμε να την θεωρήσουμε ως ένα άθροισμα μύθων, αξιών και επιμέρους κληρονομιών που καθορίζεται και εν τέλει ορίζεται από τις ανάγκες των κοινωνιών και τους σκοπούς της εξουσίας στο παρόν.» (Ashworth και Graham, 2008: 7)

1 σχόλιο βασισμένο στο “The Collective Memory” του Maurice Halbwachs , 1950

Παρόμοιο ορισμό για την κληρονομιά παραθέτει και η αρχαιολόγος Laurajane Smith, χαρακτηρίζοντας την ως «μια διαδικασία με την οποία οι άνθρωποι χρησιμοποιούν το παρελθόν, δημιουργώντας μια “λογική κατασκευή” με υλικές συνέπειες». (Smith, 2006: 11–13) Ως ανθρώπινη συνθήκη επομένως, είναι πανταχού παρούσα, συνυφασμένη με τη δυναμική της εξουσίας κάθε κοινωνίας και στενά συνδεδεμένη με την κατασκευή ταυτότητας τόσο σε κοινοτικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Αν και αποτελεί μια “λογική κατασκευή” σύμφωνα με τα πρότυπα της εκάστοτε εποχής και τη δομή της κοινωνίας. Εμπλουτίζοντας τους ορισμούς που έχουν δοθεί παραπάνω, ο καθηγητής αρχαιολογίας Cornelius Holtorf στο έργο του “Notes on the life history of a pot sherd”, αναπαριστά την κληρονομιά ως όχημα και όχι μόνο ως έναν τόπο της πολιτιστικής μνήμης. Η πολιτιστική μνήμη περιλαμβάνει τις συλλογικές αντιλήψεις του παρελθόντος, όπως τις κατέχει ένας λαός σε οποιοδήποτε δεδομένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο (Holtorf, 2002, 2.0). Ως εκ τούτου, οι ιδέες της πολιτιστικής μνήμης είναι φορτωμένες με πολιτικές και σχέσεις εξουσίας, διότι οι δηλώσεις για το παρελθόν αποκτούν νόημα καθώς ενσωματώνονται στο πολιτιστικό και υλικό πλαίσιο μιας συγκεκριμένης εποχής.

Με βάση όμως τις έννοιες που έχουν δοθεί συναντάμε μια αντίθεση ως προς τη συσχέτιση της πολιτιστικής κληρονομιάς με τον χώρο. Ο Nora μιλά για «διαδικασίες κρυστάλλωσης καθώς η μνήμη «εκκρίνεται» γύρω από συγκεκριμένες τοποθεσίες, αντικείμενα, μέρη, πρακτικές και έννοιες και της δίνεται αξία για συγκεκριμένους σκοπούς». (Nora, 1989 :7) Μια διαδικασία δηλαδή που λαμβάνει χώρα και μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ο Harvey σημειώνει ότι η θεώρηση της κληρονομιάς δεν μπορεί να δεσμευτεί ούτε στο χρόνο ούτε στο χώρο. (Harvey, 2008) Δηλαδή θα μπορούσαμε να πούμε ότι όσο η ίδια διαμορφώνεται, χρωματίζει το χώρο, δίνοντας του ένα συγκεκριμένο νόημα, εγείροντας τη μνήμη και χρησιμοποιώντας το παρελθόν. Πέρα από το νόημα όμως μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς, φτιάχνονται χωρικές ποιότητες με συγκεκριμένα και αυστηρώς οριοθετημένα ταυτοτικά χαρακτηριστικά. Δημιουργεί στατικά πεδία μνήμης στο χώρο ενώ η ίδια βρίσκεται σε μια ασταθή συνθετική διαδικασία ως προς το ρόλο, τη μορφή και το περιεχόμενό της. Ως στατικά πεδία μνήμης της πολιτιστικής κληρονομιάς θεωρούμε τις υλικές και χωρικές εκφράσεις της μνήμης που κατασκευάζει σύμφωνα με τα πρότυπα και τα αφηγήματα που ακολουθεί.

Τα στατικά πεδία μνήμης που εισάγονται στο χώρο μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς καθώς αποτελούν και ενεργό τμήμα του περιεχομένου της, έχουν ιδιαίτερη σημασία ως προς δυο συνιστώσες, αρχικά ως προς τη χρήση τους και το ρόλο τους εντός του ευρύτερου κοινωνικού χώρου και δεύτερον ως προς τη διατήρησή τους στο χρόνο. Γενικότερα οι διαχειριστές της πολιτιστικής κληρονομιάς, δηλαδή το κράτος και άλλοι φορείς της εξουσίας, επιθυμούν μέσα από τον έλεγχο της να επιτύχουν μια σταθερότητα και εν γένει την πολιτιστική ομοιομορφία που μπορούν να έχουν και να διατηρήσουν οι χώροι και τα υλικά στοιχεία μέσω των οποίων επέρχεται και συγκροτείται η πολιτιστική κληρονομιά και συνολικά η πολιτισμική ταυτότητα ενός τόπου. Η συνοχή που συναντάται σε έναν τόπο ή που γίνεται προσπάθεια εκ των άνω να επιτευχθεί συνδέεται άμεσα με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που φέρει αυτός. Ακόμη μέσα από αυτά τα φαινομενικά στατικά πεδία μνήμης που οικοδομούνται εκ των άνω, κατασκευάζεται ένα “νοσταλγικό φαντασιακό” για ένα παρελθόν που επαναδιατυπώνεται και γράφεται εκ νέου πάνω στο χώρο. (Σταυρίδης, 2017) Συγκεκριμένα σε όλες τις εποχές οι άνθρωποι έχουν χρησιμοποιήσει τις αναδρομικές αναμνήσεις ως πηγές του παρελθόντος για να μεταφέρουν μια κατασκευασμένη αίσθηση του πεπρωμένου για το μέλλον. (Assmann, 1995) Οι αναδρομικές κι άλλοτε κατασκευασμένες αναμνήσεις των ανθρώπων γίνονται άμεσα αντιληπτές στο χώρο. Βρίσκονται σε αυτά τα στατικά πεδία καθώς οι αναπαραστάσεις της κυρίαρχης και συλλογικής μνήμης και τα δημιουργήματα της πολιτιστικής κληρονομιάς κυριαρχούν και είναι άμεσα εμφανή επάνω σε αυτά. Η κληρονομιά, με αυτή την έννοια, μπορεί να βρεθεί, να ερμηνευτεί, να δώσει νόημα, να ταξινομηθεί, να παρουσιαστεί, να συντηρηθεί και να χαθεί ξανά και ξανά σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή (Harvey, 2006).

Η κληρονομιά γενικά ενός τόπου είναι εύπλαστη και ανοιχτή σε αναδιαμορφώσεις. Το ίδιο ισχύει και για την πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου, η ανοιχτότητά της όμως περιορίζεται στα πλαίσια που τίθεται εκ των άνω και συμβαίνει μέσα σε προκαθορισμένα όρια. Ωστόσο αν και αναφέρεται σε ένα παρελθόν και μια επίσημη ιστορία, έχει ως επίκεντρο το παρόν διότι το επηρεάζει αλλά παράλληλα είναι προσανατολισμένη στο μέλλον. Πρόκειται για μια πλήρη διαδικασία ανάσχυσης και ανακατασκευής των αφηγήσεων του παρελθόντος, η οποία εγγράφει έναν πλήρη κύκλο ή αλλιώς μια συγκεκριμένη διαδρομή επάνω στο χώρο με πολλούς τρόπους, εργαλεία και μέσα, δημιουργώντας ένα ενιαίο μνημονικό μωσαϊκό. Ένα μωσαϊκό, που όμως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι γεμάτο με ρωγμές εξαιτίας των πολυποίκιλων τόπων μνήμης που αναδύονται και υπάρχουν εκεί. Οι ρωγμές αυτές δημιουργούνται όταν οι διαχειριστές της κληρονομιάς αδυνατούν να ελέγξουν και να διαμορφώσουν μια ενιαία κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα που θα κυριαρχεί στο σύνολο, διότι παράλληλα υπάρχει η ανάδυση και η διεκδίκηση άλλων αφηγήσεων της ιστορίας και κληρονομιών. Καθώς όπως αναφέρει στο λογοτεχνικό του έργο ο Τζορτζ Όργουελ: «όποιος ελέγχει το παρόν ελέγχει και το παρελθόν». (Orwell, 1984: Chapter 3, Part 1)

1.1.2 κληρονομιά , ταυτότητα

Ο έλεγχος και η διαμόρφωση του περιεχομένου και εν τέλει ο χαρακτήρας που κατέχει η πολιτιστική κληρονομιά είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας εκδηλώνεται η χρησιμότητά της για τις εκάστοτε εξουσίες και η επιρροή της στο κοινωνικό σύνολο ενός τόπου. Αλλά επίσης η ίδια συμβάλλει στη συγκρότηση και στη συνέχεια ταυτοτήτων. Οι προσπάθειες να την ορίσουμε και να την οριοθετήσουμε παραπάνω ως προς το περιεχόμενό της, ανέδειξαν τόσο τη λειτουργία όσο και τη χρησιμότητα της. Πρόκειται για καίριες διαδικασίες που συμμετέχουν ενεργά στην ταυτότητα που φέρει ο/η κάθε πολίτης και ευρύτερα το κοινωνικό σύνολο και συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της. Η ταυτότητα των πολιτών αντικατοπτρίζει την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών πολιτιστικών στοιχείων και του αστικού περιβάλλοντος. Η πόλη λειτουργεί ως ένα ανοιχτό πεδίο όπου η πολιτιστική ποικιλομορφία, οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και η χωρική οργάνωση συμπλέκονται για να σμιλεύσουν τις ταυτότητες των κατοίκων της. (Lefebvre, (1970) 2003) Συνεπώς, η πολιτιστική κληρονομιά και η πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητα είναι δυο έννοιες αλληλένδετες, οι οποίες αλληλεπιδρούν, παράγοντας ποιότητες στο χώρο οι οποίες πλάθουν το αστικό και κοινωνικό πεδίο της πόλης.

Έτσι, σε αυτή την αέναη μεταλλαγή του αστικού εδάφους, η πολιτιστική κληρονομιά συμβάλλει και συμμετέχει ενεργά στην επανομηματοδότηση του χώρου κι επομένως επηρεάζει και τα κοινωνικά υποκείμενα που κατοικούν σε αυτόν και τις ταυτότητες φέρουν. Όπως αναφέρει ο Rose: «Ένας τρόπος με τον οποίο η ταυτότητα συνδέεται με ένα συγκεκριμένο τόπο είναι η αίσθηση του ανήκειν σε αυτό το μέρος. Είναι ένα πεδίο όπου ένα άτομο νιώθει άνετα ή όπως απλοϊκά θα λέγαμε σαν στο σπίτι του, γιατί πρόκειται για ένα μέρος μέσα από το οποίο ορίζει τον εαυτό του και το ίδιο στιγματίζεται από ορισμένες ιδιότητες αυτού του τόπου» (Rose, 1995, 81). Επιπλέον, η «αίσθηση του τόπου» σχετίζεται με τις «κοινωνικά κατασκευασμένες αντιλήψεις και πεποιθήσεις» που έχουν τα άτομα ή οι ομάδες για μια συγκεκριμένη τοποθεσία οι οποίες διαμορφώνονται ενεργά λόγω πολιτισμικών και πολιτικών πρακτικών μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται και η διεργασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (Sumaratojo, 2004).

Εξάλλου η ίδια η κληρονομιά είναι μια εξαιρετικά πολιτικοποιημένη και πολιτική διαδικασία που υπόκειται σε αμφισβήτηση και συνδέεται με την κατασκευή, την ανασυγκρότηση και την αποδόμηση της μνήμης και της ταυτότητας (Whelan, 2007). Ειδικότερα οι Anderson και Gale (1992: 8) υποστηρίζουν ότι: «τα τοπία είναι πολύτιμα ντοκουμέντα για τα παιχνίδια της εξουσίας από τα οποία οικοδομείται η κοινωνική ζωή, τόσο υλικά όσο και ρητορικά», φωτίζοντας τις δυνατότητές τους να αντανakλούν αγώνες μέσα από τη διαδικασία της κληρονομιάς. Όπως τονίσαμε εξ αρχής, η κληρονομιά ορίζεται από τις κυρίαρχες ομάδες που ζουν και δρουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία,

οι οποίες, σε πολλές περιπτώσεις, τείνουν να εκπροσωπηθούν από τις εθνικές κυβερνήσεις και την ίδια στιγμή αναιρούνται και διεκδικούνται τόσο από άτομα όσο και από άλλες κοινωνικές ομάδες που ζουν μέσα σε αυτό το σύνολο. Η κληρονομιά, λοιπόν, δεν χρησιμεύει μόνο για την ενίσχυση των αφηγήσεων της εθνικής ταυτότητας, αλλά ταυτόχρονα λειτουργεί για να καταστείλει ταυτότητες μειονοτικών ή λιγότερο ισχυρών ομάδων. Επομένως, εκδηλώνεται τόσο πολιτικά όσο και εδαφικά, εξυπηρετώντας ορισμένες υπηρεσίες και ομάδες. Παράλληλα διαδίδεται μέσω των αφηγήσεων από τις οποίες προκύπτουν φαινόμενα ένταξης και αποκλεισμού και το δίπολο συνέχειας και αστάθειας.

Έχει τονιστεί ότι η κληρονομιά είναι μια δυναμική και διαπραγματεύσιμη διαδικασία, που υπόκειται σε αμφισβήτηση καθώς είναι εύπλαστη ως προς τις ανάγκες των κοινωνιών και των πολιτισμών του παρόντος. Αν και πρόκειται για μια διαδικασία που μπορεί να αμφισβητηθεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, όλο και παραπάνω όσο πιο πλούσιο κοινωνικό μωσαϊκό διαθέτει ένας τόπος και εν τέλει να εμπλουτιστεί, αυτό δεν είναι πάντα δυνατόν. Διότι η διαχείριση της κληρονομιάς και το περιεχόμενο της συνδέεται άμεσα, όπως προείπαμε, με τους κύριους διαχειριστές της, τις εκάστοτε δηλαδή εξουσίες. Ίσως η σύνδεση πολιτισμικής κληρονομιάς και εθνικής ταυτότητας να είναι ένα από τα ενδεικτικότερα παραδείγματα αυτού του αλληλοσυσχετισμού, καθώς η πολιτισμική κληρονομιά και οι ανα-νοηματοδοτήσεις της έχουν πολλές φορές ενισχύσει τις πρακτικές και τα όρια της εθνικής ταυτότητας και κατά συνέπεια του «εντός» και «εκτός». Πράγματι, η Smith (2006: 11) βλέπει έναν ηγεμονικό «εξουσιοδοτημένο λόγο κληρονομιάς» που ενεργεί για να επικυρώσει ένα «σύνολο πρακτικών και αναπαραστάσεων, ο οποίος γεμίζει τόσο δημοφιλείς όσο και ειδικές κατασκευές «κληρονομιάς» και υπονομεύει εναλλακτικές και υποδεέστερες ιδέες για την κληρονομιά». Με άλλα λόγια επιδιώκει και κάποιες φορές καταφέρνει να εξουδετερώσει στοιχεία, γεγονότα ή και περιόδους που βάζουν σε κίνδυνο την εξουσία αναπροσαρμόζοντας το κυρίαρχο αφήγημα της ιστορίας που παίρνει υλική υπόσταση μέσω της κληρονομιάς και παρουσιάζεται στο χώρο.

Η ίδια συνεχίζει και παρουσιάζει την κληρονομιά ως «έναν πόρο που χρησιμοποιείται για να αμφισβητήσει και να επαναπροσδιορίσει τις λαμβανόμενες αξίες και ταυτότητες από μια σειρά από δευτερεύουσες ομάδες.» (Smith, 2006: 4) Εδώ οφείλουμε να δώσουμε έναν άλλον ορισμό από αυτόν περί δευτερεύουσες ομάδες που δίνει η ίδια και να τις ορίσουμε εκ νέου στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, ως μη ηγεμονικές ομάδες, οι οποίες συνυπάρχουν με την κυρίαρχη είτε ομαλά είτε σε σύγκρουση. Ακόμη αξίζει να επισημάνουμε το γεγονός ότι οι αξίες και οι ταυτότητες που λαμβάνει ως πόρος η κληρονομιά είναι εξωγενείς στοιχεία και μέσα σε αυτά βρίσκονται και στοιχεία και μνήμες που επέρχονται από αυτές τις μη ηγεμονικές ομάδες. Αλλά εδώ κομβικό ρόλο παίζει η διαχείριση αυτού του πόρου, δηλαδή της κληρονομιάς, γιατί είναι υπεύθυνη για την πορεία και την διατήρηση των στοιχείων αυτών και σε επόμενο επίπεδο για τη συμβολή τους και την συμπερίληψή τους στο περιεχόμενο της πολιτιστικής κληρονομιάς. Όμως η επιλογή και η ποικιλία των στοιχείων της, εξαρτάται από μια άλλη σημαντική πολιτική παράμετρο, δηλαδή από τις σκοπιμότητες της εξουσίας προς το κοινωνικό σύνολο πάνω στο οποίο δρα. Οι Ashworth, Graham και Tunbridge (2000) εξέτασαν τον πλουραλισμό σε σχέση με τη σημασία της κληρονομιάς και έχουν εντοπίσει ένα φάσμα πολλών σεναρίων, που κυμαίνονται από το λιγότερο έως το πιο αποδεκτό της μειονοτικής ταυτότητας, βλέποντας διαμέσου αυτής της αντανάκλασης της, την περιχαράκωση που υλοποιείται μέσω της κληρονομιάς.

Βέβαια, αν και πρόκειται για επίσημες διαδικασίες με συγκεκριμένες στοχοθεσίες που οδηγούν στην συνολική εικόνα της πολιτιστικής κληρονομιάς, αυτή λαμβάνει χώρα στην καθημερινή ζωή μέσα από πρακτικές και κυρίως μέσω του ίδιου του χώρου. Ο Holtorf (2002: 2.0) μιλά για μια «αναδρομική μνήμη», πέραν της πολιτιστικής, που εκδηλώνεται μέσα από την ιστορική κουλτούρα εντός της οποίας συναντάμε την κληρονομιά. Μια μνήμη μέσω της οποίας το παρελθόν «παρουσιάζεται» στην καθημερινή ζωή, υποστηρίζοντας, αυξάνοντας και καθοδηγώντας συλλογικές ταυτότητες που αντικατοπτρίζουν τόσο συνειδητή όσο και ασυνειδητή «βούληση θυμάμαι». Μια μνήμη, η οποία διαθέτει

ως βασικό της εργαλείο την πολιτιστική κληρονομιά, “που χρησιμοποιείται για να περάσει από τις άυλες αφηγήσεις στις υλικές αποτυπώσεις που χτίζουν τον πολιτισμό μέσω του αστικού τοπίου και καταφέρνουν να επεμβαίνουν δραστικά στα ταυτοτικά χαρακτηριστικά που φέρουν οι κοινωνικές ομάδες του εκάστοτε τόπου. Αντηχεί η παρατήρηση του Geary (1994: 12) ότι «όλη η μνήμη είναι μνήμη για κάτι», αυτή η αίσθηση σκοπού που μεταφέρει η κληρονομιά πρέπει να αναγνωριστεί και να κατανοηθεί μέσα από την ιστορία της, καθώς οι σκοποί αλλάζουν με την αλλαγή των καιρών.

1.1.3 περιχαράκωση, αποκλεισμός, πολιτιστική κληρονομιά

Τρόποι για να αναγνώσουμε και να ερμηνεύσουμε το παρελθόν υπάρχουν ποικίλοι, όπως αναφέρει η Doreen Massey στο έργο της “Places and their Pasts”, «το παρελθόν ενός τόπου είναι τόσο ανοιχτό σε πολλές αναγνώσεις όσο και το παρόν». (Massey, 1995) Αντίστοιχα με πολλούς τρόπους αυτές οι ερμηνείες και αναγνώσεις μπορούν να ενσαρκωθούν και να λάβουν μια υλική και χωρική μορφή. Ωστόσο αυτό δεν επιτυγχάνεται πάντα μέσα από την πολιτιστική κληρονομιά καθώς η ίδια όπως προείπαμε ακολουθεί συγκεκριμένες και οριοθετημένες διαδικασίες που συνήθως προέρχονται εκ των άνω. Μέσα από αυτές τις διεργασίες όμως συχνά χάνει ένα κομμάτι της ποικιλομορφίας της ως προς το περιεχόμενό της και τις χωρικές του εκφράσεις στο αστικό και πολιτισμικό πεδίο. Εξάλλου υλική και άυλη «κληρονομιά» έχει χρησιμεύσει για να αναπαραστήσει και να ενισχύσει τις κυρίαρχες ρητορικές επιλεκτικά, εντοπίζοντας συγκεκριμένες ιστορίες και χαρακτηριστικά για συμπεριληψη ή αποκλεισμό στην «εθνική ιστορία» ενός τόπου (Hall, 1999).

Έτσι μέσα σε αυτά τα πλαίσια ελέγχου ενός επίσημου προωθούμενου πολιτισμού από τις κυβερνώντες τάξεις, οι τόποι κληρονομιάς είναι θεμελιώδεις (αν και αμφισβητούμενοι) πόροι τόσο για τις καθιερωμένες όσο και για τις αναδύμενες εθνικές ελίτ. Συμβαίνει δηλαδή μια περιχαράκωση της ιστορίας παράλληλα και μέσω των επίσημων αφηγημάτων που οδηγεί σε έναν χωρικό και κοινωνικό αποκλεισμό ομάδων και ατομικτήτων. Το γεγονός αυτό ως απόρροια των παραπάνω μέσω αυτής της καθοδηγούμενης διαδικασίας, εξοστρακίζει σύνολα που δεν ανήκουν στις εθνικές ελίτ ή αλλιώς στις κυρίαρχες τάξεις από την πολιτιστική και πολιτισμική τους έκφραση στο χώρο. Διότι τα χαρακτηριστικά, οι ιστορίες και οι μνήμες που τα εν λόγω άτομα κουβαλούν πολλές φορές αντικρούονται στο επίσημο αφήγημα που κυριαρχεί σε μια κοινωνία και παραμένουν στην αφάνεια ή με μεθόδους που θα εξηγήσουμε παρακάτω αποσιωπούνται.

Άλλωστε ο Harvey τονίζει ότι «κάθε κοινωνία είχε μια σχέση με το παρελθόν της, ακόμη και αυτές που επέλεξαν να το αγνοήσουν» (Harvey, 2001: 320). Συνεπώς, αυτός ο αποκλεισμός που λαμβάνει χώρα με βάση τα πολιτιστικά πρότυπα που προωθούνται, στρέφει το φακό σε ένα επιλεγμένο παρελθόν άλλοτε τεμαχισμένο κι άλλοτε ακόμα και κατασκευασμένο στο παρόν συγκροτώντας ή καλύτερα προσπαθώντας να συγκροτήσει μια ενιαία κοινωνική δομή μιας πόλης και ευρύτερα ενός τόπου. Ωστόσο το ενιαίο δεν αποτελεί και ίσο καθώς στο χώρο κυριαρχεί μια πολιτιστική ηγεμονία η οποία προκύπτει μέσα από την κληρονομιά και τα αποτυπώματά της στον αστικό χώρο. Καθώς η αστική ζωή παρά την φαινομενικά άναρχη αταξία της, είναι τελικά ρυθμισμένη και ρυθμίζουσα. (Σταυρίδης, 2017) Μια αστική ζωή που μέσα της αναδύονται αποκλεισμοί κοινωνικών ομάδων μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς και αυτό συνεπάγεται στη συστηματική περιθωριοποίηση αλλά και διακρίσεις συγκεκριμένων κοινοτήτων ή ατόμων με βάση το πολιτιστικό τους υπόβαθρο, τις σχέσεις ή τις πρακτικές τους. Επιπλέον αυτό το φαινόμενο προκύπτει συνολικά από προκαταλήψεις και στερεότυπα αλλά κυρίως από την επικρατούσα δυναμική της εξουσίας σε μια δεδομένη κοινωνία. Ως αποτέλεσμα προκύπτει μια άνιση μεταχείριση αλλά και περιορισμένες ευκαιρίες έκφρασης του βιώματος και τους παρελθόντος που φέρουν αυτές οι περιθωριοποιημένες οντότητες μέσα σε μια κοινωνία, το οποίο δημιουργεί τις λεγόμενες άνισες γεωγραφίες. (Massey, 1984)

Πρόκειται κυρίως για μια περιθωριοποίηση από το επίσημο αφήγημα με διάφορες διαδικασίες και

μηχανισμούς σε πολλούς τομείς πέραν του πολιτισμού, διότι και η μνήμη και η κληρονομιά των αποκλεισμένων μπορεί να εκφραστεί σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής ζωής. Ωστόσο και η ίδια η επίσημη ιστορία και συνεπώς και η πολιτιστική κληρονομιά συμβάλλουν σε αυτό ενεργά μέσα από τη μη συμπερίληψη ή τον μη εμπλουτισμό του περιεχομένου τους λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα κοινωνικά σύνολα και των δικών τους ρητορικών και ερμηνειών του παρελθόντος. Ακόμη αν τείνουμε να εξετάσουμε ενδότερα το ζήτημα της περιχαράκωσης της ιστορίας, σε ορισμένες περιπτώσεις οι δεσπόζουσες ή προνομιούχες ομάδες μπορεί να συμμετέχουν και να παράγουν ιδεολογικά αλλά και χωρικά μια πολιτιστική ιδιοποίηση, όπου στοιχεία της κληρονομιάς περιθωριοποιημένων ομάδων ιδιοποιούνται χωρίς τη δέουσα κατανόηση ή σεβασμό. Αυτή η πρακτική μπορεί να οδηγήσει στην αποδυνάμωση των πολυποίκιλων νοημάτων και της σημασίας των πολιτιστικών παραδόσεων, επιδεινώνοντας περαιτέρω την περιθωριοποίηση των πληττόμενων ομάδων.

Η εξουσία και η κυρίαρχη τάξη χτίζουν συγκεκριμένα πλαίσια μέσω του πολιτισμού μέσα από θεσμικές διαδικασίες δημιουργώντας εκ νέου ένα παρελθόν που υπερισχύει εξίσου σε όλα τα επίπεδα της αστικής καθημερινής ζωής. Τα επίπεδα τα οποία αυτή η διαδικασία καταφέρει να επηρεάσει τα κοινωνικά υποκείμενα είναι πολυπαραγοντικά και αλληλοεξαρτώμενα. Αφορούν κυρίως τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται και δομείται η κοινωνία. Δηλαδή τον τρόπο που οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες συμπεριφέρονται στο χώρο και τον σμιλεύουν με βάση τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά τους και τις μνήμες των παρελθόντων τους. Συγκεκριμένα ο φιλόσοφος Bachelard αναφέρει για “Την ποιητική του χώρου” στο ομώνυμο έργο του ότι “ορισμένες φορές νομίζουμε ότι αναγνωρίζουμε τους εαυτούς μας μέσα στο χρόνο, ενώ στην πραγματικότητα δεν αναγνωρίζουμε άλλο από μια διαδοχή από προσηλώσεις μέσα στους χώρους της αμετακινήσιμης της ύπαρξης, μιας ύπαρξης που δε θέλει να παρέλθει... μέσα στις χιλιάδες κυψέλες του ο χώρος κρατά συμπυκνωμένο τον χρόνο. Σε αυτό χρησιμεύει ο χώρος”. (Bachelard, (1958) 1994: 35) Επομένως, όταν ο χώρος λειτουργεί μονοδιάστατα μέσα από προωθούμενα πρότυπα και κυρίαρχες μνήμες αντίστοιχα κινούνται και οι προσηλώσεις των ατόμων μέσα σε αυτόν, έχοντας μονάχα συγκεκριμένο και αυστηρά οριοθετημένο κέντρο. Ένας σκληρός τυρήνας που αναπτύσσεται σε ένα εν δυνάμει ενιαίο τερέν με κρυμμένες επιμέρους κυψέλες ή αλλιώς πολλαπλά τοπία μνήμης ακόμα και σε έναν μόνο χώρο, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

1.2 Τόποι και τοπία μνήμης

1.2.1 ορισμός, διαδικασία, ρόλος

Γενικότερα προσεγγίζοντας τις εκφράσεις της μνήμης μέσα στο αστικό τοπίο της πόλης, σε αυτό το σημείο της έρευνας θα αναφερθούμε στους ευρύτερους τόπους που αυτή δημιουργεί συνολικά και περιλαμβάνει τόσο τις επίσημες ρητορικές που εκφράζονται μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και άλλους τόπους μνήμης κοινωνικών ομάδων που δε συμβαδίζουν με το κυρίαρχο αφήγημα της. Πρόκειται για μια προσπάθεια συμπεριληπτικής εξέτασης της μνήμης και των αναπαραστάσεων της μέσα από τα αστικά τοπία που συναντά κανείς διασχίζοντας και βιώνοντας την πόλη. Τοπία άλλοτε εμφανή κι άλλοτε κρυμμένα που θα επιχειρήσουμε να φέρουμε στην επιφάνεια και κυρίως να δούμε την διαδικασία που αυτά ανασύρουν την μνήμη και τις ποιότητες που δημιουργούν στον αστικό χώρο της πόλης.

Είναι γεγονός ότι όσο η μνήμη παράγεται από τα άτομα άλλο τόσο παράγεται και από τον ίδιο τον χώρο, τον οποίο η ίδια σμιλεύει αν και δημιουργείται μέσα από αυτόν. (Bachelard, (1958) 1994) Είναι μια συνεχώς αμφίδρομη διαδικασία που τόσο ο χώρος όσο και η μνήμη ανατροφοδοτούνται μεταξύ τους και εξελίσσονται ταυτόχρονα, αλληλένδετα και παράλληλα. Η ικανότητα των ατόμων να θυμούνται είναι μια πρακτική τόσο συνειδητή όσο και ασυνείδητη. Εκ πρώτης όψεως η συνειδητότητα στη μνήμη εφαρμόζεται μέσα από τα πρότυπα και τις επίσημες ρητορικές που κυριαρχούν στο χώρο, ενώ το ατομικό και συλλογικό βίωμα λειτουργεί εγείροντας μια ασυνείδητη “προσωπική” και βαθιά ριζωμένη στους ανθρώπους και στο χώρο, μνήμη.(Certeau, (1974) 1984) Έτσι η μνήμη αποτελεί μια κοινωνική διεργασία και μια σύνθεση του προσωπικού βιώματος σε συνδυασμό με τα πρότυπα που τίθενται εκ των άνω. Αυτή η συνθετική διαδικασία παραγωγής της μνήμης στιγματίζει το χώρο και φέρει επάνω του τα πλουραλιστικά χαρακτηριστικά που κατέχουν αυτοί που τον κατοικούν, καταδεικνύοντας τις ταυτότητες τους αλλά και το παρελθόν που διαθέτουν και διαδίδουν.

Αυτές οι εκφράσεις της μνήμης λαμβάνουν χώρα και παράλληλα δημιουργούν τους λεγόμενους τόπους μνήμης, τους οποίους θα εξετάσουμε εν συνεχεία με βάση τη σύστασή τους και την παρουσία ή την απουσία τους στον αστικό και κοινωνικό χώρο. Ωστόσο αναλύοντας τους τόπους μνήμης παίρνουμε ως παραδοχή ότι αυτοί διαφοροποιούνται από την πολιτιστική κληρονομιά και τα χτισμένα μνημειακά τοπία της. Καθώς πρόκειται για τόπους εμπλουτισμένους με την πληθώρα και την ποικιλία εμπειριών, μνημών και ιστοριών που φέρουν συνολικά τα άτομα, οι ομάδες και οι συλλογικότητες μιας εικονικά ενιαίας και ομοιόμορφης αλλά πραγματικά διασπασμένης και ανομοιόμορφης κοινωνίας. Επομένως, πέρα από τις υλικές αναπαραστάσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς στον χώρο, που είναι αποτέλεσμα της επίσημης ιστορίας και του επικρατέστατου κυρίαρχου αφηγήματος, μέσα στο αστικό τοπίο της πόλης συναντά κανείς άλλοτε τεμαχισμένους κι άλλοτε ενιαίους τόπους μνήμης που την αντιβαίνουν. Τόποι οι οποίοι προσφέρουν άλλα ή και παραπάνω νοήματα στην ιστορία μέσα από τις αποτυπωμένες μνήμες στο χώρο.

Εξάλλου, ο διαρκώς μεταλλασσόμενος ιστός των αστικών τόπων λειτουργεί ως μια διαδικασία στη διαμόρφωση του κόσμου που αποτελεί δεξαμενή μνήμης και παρελθούσας πρακτικής (Massey, 2005: 140). Μια δεξαμενή που μέσα από τους τόπους μνήμης που σχηματίζει, ανασύρει μνήμες και κομμάτια ενός ολοκληρωμένου παρελθόντος. Μέσα από αυτήν και τις παρελθούσες πρακτικές ανακύπτουν ερμηνείες που είτε εμβαθύνουν παραπάνω στο κυρίαρχο αφήγημα που επικρατεί στη κοινωνία είτε το απορρίπτουν, χτίζοντας ένα ή πολλά διαφορετικά. Ωστόσο σε αυτό το σημείο της παρούσας έρευνας, αξίζει να σταθούμε στους μνημειακούς τόπους που υπάρχουν αλλά και κατασκευάζονται μέσα στο συνολικό αστικό τοπίο της πόλης και κυρίως στο ρόλο που αυτοί κατέχουν μέσα εκεί. Τόποι μνήμης που προσδίδουν μια ποικιλόμορφη ταυτότητα στη πόλη και αποτελούν ενεργό κομμάτι της για τις ποιότητες που αυτή φέρει στο σήμερα. Η Anita Bakshi στο βιβλίο της “ Topographies of

memories”, παρομοιάζει την σταθερότητα του τόπου με την σταθερότητα του σώματος. Μια θέση συνεχούς αλλαγής και ανάπτυξης, η οποία εξακολουθεί να παρέχει ένα σταθερό και αναγνωρίσιμο πλαίσιο μέσα στο οποίο συμβαίνει η αλλαγή. Οι χώροι μπορεί να έχουν καταστραφεί, ανασυναρμολογηθεί ή ανασυσταθεί για να προβάλλουν ορισμένες έννοιες, ωστόσο, εξακολουθούν να διατηρούν δυνατότητες ως σημεία σύνδεσης με ένα παλαιότερο παρελθόν. (Bakshi, 2017)

Έτσι, στεκόμαστε σε αυτή τη παρομοίωση του τόπου ως ένα σώμα και μπορούμε να θεωρήσουμε ότι και η ίδια η πόλη λειτουργεί ως ένα σώμα, μια ολότητα από επιμέρους μέλη, τα υποκείμενα της και τα αστικά της στοιχεία. Η πόλη ως ένα σώμα αναλόγως την κοινωνική της δομή κινείται ή δείχνει να παραμένει ακίνητη, εξυπηρετώντας τις αναγκαίες λειτουργίες της προκειμένου να είναι βιώσιμη. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι και ο Henri Lefebvre, μιλώντας για την παραγωγή του χώρου, θεωρεί την πόλη ως ένα ζωντανό κοινωνικό οργανισμό που κουβαλά επάνω της, τις σχέσεις τόσο των κατοίκων της όσο και των περαστικών της (Lefebvre, 1991). Σχέσεις που δεν είναι απρόσωπες αλλά αποτελέσματα της δομής της συγκεκριμένης κοινωνίας στην οποία αυτή ανήκει. Επομένως εκεί συναντάται το λεγόμενο συμπύκνωμα της κοινωνικής ζωής παρά τα άνισα αναπτύγματα των κοινωνικών ομάδων που την απαρτίζουν (Massey, 1984). Αυτά τα αναπτύγματα με τα πολιτιστικά, πολιτισμικά, οικονομικά και γενικότερα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά δημιουργούν στο χώρο την ανομοιομορφη αστική σύσταση της πόλης.

Μέσα στο συμπύκνωμα, λοιπόν, της κοινωνικής ζωής που λαμβάνει χώρα εντός της πόλης, δημιουργούνται και πολλαπλοί τόποι μνήμης. Πρόκειται για αναπαραστάσεις των ανόμοιων αναπτυγμάτων που προαναφέρθηκαν αλλά και αστικές εκφράσεις της μνήμης και της κληρονομιάς τους. Ωστόσο εντός του σώματος της πόλης οι τόποι αυτοί λειτουργούν ως επιμέρους σώματα, όχι όμως αυτόνομα και ανεξάρτητα από το ενιαίο σώμα της πόλης. Γι αυτό και οι ίδιοι χαρακτηρίζονται τόσο μέσα από τη σταθερότητά και τη διαχρονικότητά τους όσο και μέσα από τη δράση τους, και μέσω αυτών μεταλλάσσουν το αστικό περιβάλλον της πόλης, πλάθοντας το σώμα της και προσδίδοντας του περαιτέρω χαρακτηριστικά. Πρόκειται για αστικά τοπία που αντιπροσωπεύουν το παρόν και ταυτοχρόνως μνημονεύουν το παρελθόν και ερμηνεύουν την ιστορία του, τα οποία συνολικά κατασκευάζουν την ταυτότητα αλλά και την ιδεολογία της πόλης.

Επομένως σε αυτή τη διαδικασία της διαμόρφωσης ταυτότητας, οι αστικοί τόποι μνήμης παίζουν κομβικό ρόλο όχι μόνο στη μορφή που παίρνει η πόλη αλλά κυρίως στην κληρονομιά που φέρουν οι κάτοικοι της και μέσω των οποίων αυτή εκφράζεται. Ακόμη, όπως αναφέρθηκε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, η μνήμη και ο χώρος αποτελούν μια αμφίδρομη διαδικασία. Έτσι στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε μνημονικά θραύσματα ενός παραγκωνισμένου παρελθόντος, δε γίνεται να μην ανατρέξουμε στο αστικό μωσαϊκό της πόλης. Ή και αντίστροφα, ο ίδιος ο χώρος της πόλης μπορεί να αποτελέσει σε αυτή την προσπάθεια το βασικό εργαλείο μέσα από το οποίο τα μνημονικά θραύσματα αποκτούν υλική υπόσταση και είναι πλέον αστικά ερεθίσματα ενεργοποίησης της μνήμης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, οι τόποι μνήμης είτε ανασύρονται από τα συντρίμια που είτε προϋπάρχουν στον αστικό χώρο είτε δημιουργούνται μέσα σε αυτόν. Και με τους δύο παραπάνω τρόπους, είτε ξεχωριστά είτε σε συνδυασμό, εξιστορείται το παρελθόν των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων που μπορεί να συμβαδίζει ή και όχι με το κυρίαρχο αφήγημα της ιστορίας. Η βασική, όμως, χρησιμότητα των τόπων μνήμης είναι ότι πέρα από τις μνήμες που ενεργοποιούν και αναπαριστούν στο χώρο, καταδεικνύουν την πολιτιστική ποικιλομορφία που εγκλωπώνεται μέσα στη πόλη και ευρύτερα στην κοινωνία.

1.2.2 περιεχόμενο, πολιτιστικά τοπία, οπτικά σύμβολα

Οι αποτυπώσεις των τόπων μνήμης γίνονται μέσα από μια σειρά από οπτικά σύμβολα που δίνουν υλική υπόσταση στην μνήμη και ερμηνεύονται μέσα από την παραγωγή πολιτιστικών τοπίων. Δηλαδή, μπορούμε να πούμε ότι οι τόποι μνήμης δημιουργούν πολυποίκιλα πολιτιστικά τοπία μέσα στον αστικό χώρο της πόλης. Γενικότερα, το πολιτιστικό τοπίο όπως εξηγεί ο Foote, λειτουργεί ως «ένας επικοινωνιακός πόρος, ένα σύστημα σημείων και συμβόλων» (1998: 33). Δεν είναι «ποτέ αδρανές», καθώς οι πληθυσμοί «ασχολούνται με αυτό, το επεξεργάζονται εκ νέου, το οικειοποιούνται και το αμφισβητούν» καθιστώντας το βασικό πόρο στη διαδικασία της κληρονομιάς (Bender, 1993, 3). Μιας κληρονομιάς που γίνεται προσπάθεια να παραχθεί μέσα από την παραγωγή της μνήμης είτε με υλικά είτε με άυλα μέσα και δράσεις. Το τοπίο λοιπόν, όπως και η πόλη ως ζωντανός κοινωνικός οργανισμός, βρίσκεται σε συνεχή ροή, καθώς αναπτύσσεται και μεταλλάσσεται αδιάκοπα ακόμα κι όταν μοιάζει σταθερό. Επιπλέον, το πολιτιστικό τοπίο μπορεί να αποφλοιωθεί για να αποκαλύψει τις πολιτιστικές φιλοδοξίες και τους αγώνες της κοινωνίας. Συνεπώς μέσω του τοπίου βλέπουμε μια άλλη όψη της ιστορίας κάθε φορά λόγω της συνεχούς δράσης του. Συναντάμε όψεις που εμπλουτίζουν τις αναπαραστάσεις που θέτει η πολιτιστική κληρονομιά, μνήμες και αντιμνήμες που βρίσκουν χωρικό τόπο έκφρασης. Επίσης εντός αυτού του συστήματος μνήμης που δημιουργούν οι τόποι, εισάγεται δυναμικά η παράμετρος του χρόνου που σε συνδυασμό κάθε φορά με το χώρο και τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά, προσφέρουν μια διαφορετική μνημονική εμπειρία. Όπως θα δούμε πιο συγκεκριμένα και στη συνέχεια εξετάζοντας την περίπτωση μελέτης, τα πολιτιστικά τοπία που σχηματίζουν οι τόποι μνήμης έχουν ενεργή δράση αλλά και ροή στο χρόνο και στο χώρο. Οι σχηματισμοί τους είναι επεμβάσεις στο ευρύτερο αστικό τοπίο της πόλης και λαμβάνουν χώρα με τη μορφή εκδηλώσεων και εκφράσεων της μνήμης όπως τελετουργίες, «μνημόσυνα», τελετές, κλπ. Φέρουν τη μνήμη και δίνουν μορφή σε μια κληρονομιά που προσπαθείται να αποτυπωθεί στο χώρο και να έχει διάρκεια στο χρόνο.

Ένα τοπίο, επομένως, μπορεί να είναι «μια πολιτιστική εικόνα, ένας εικονογραφικός τρόπος αναπαράστασης, δομής ή συμβολισμού του περιβάλλοντος» (Cosgrove and Daniels, 1988: 1). Επομένως, κάθε ανάγνωσή του πρέπει να επικεντρώνεται στις οπτικές εικόνες και σύμβολα που βοηθούν στη δημιουργία του. Άρα οι τόποι μνήμης παράγουν πολιτιστικά τοπία μέσα από μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα στον αστικό χώρο της πόλης και εκφράζουν την πολυπολιτισμικότητα της κοινωνίας της. Ωστόσο σε αυτό το σημείο της μελέτης, έχει σημασία να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτά ανασύρουν και κατά κύριο λόγο τον τρόπο που εκφράζεται η μνήμη. Καθώς κύριοι χρήστες των τόπων μνήμης που σχηματίζουν τα πολιτιστικά τοπία, είναι οι πληθυσμοί της πόλης, οι οποίοι επεμβαίνουν δραστικά σε αυτά είτε σε συλλογικό είτε σε ατομικό επίπεδο. Γι αυτό και πέρα την εξέταση αυτής καθαυτής των τοπίων αυτών αξίζει να δούμε το περιεχόμενό τους ή αλλιώς τα οπτικά σύμβολα που τα απαρτίζουν.

Πρόκειται για σύμβολα που είτε εγείρουν στο μνημονικό των ατόμων βιώματα και ιστορίες είτε μέσω των χωρικοτήτων που παράγουν, επανασηματοδοτούν ή δημιουργούν την μνήμη. Αυτό συμβαίνει χρησιμοποιώντας στην πρώτη περίπτωση και ανακατασκευάζοντας στη δεύτερη τόπους και τοπία εντός του ευρύτερου χώρου της πόλης. Ουσιαστικά τα σύμβολα αυτά δρουν ως τα βασικά ερεθίσματα που ενεργοποιούν τη διαδικασία του ατόμου είτε ως μονάδα είτε ως σύνολο να θυμάται, αντλώντας από την αστική επιφάνεια τα στοιχεία που αυτό επιθυμεί προκειμένου να πλάσσει το πολιτιστικό του τοπίο. Ωστόσο είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη το «ευρύ φάσμα οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, θεσμών και πρακτικών που περιβάλλουν μια εικόνα και μέσω των οποίων αυτή φαίνεται και χρησιμοποιείται» (Rose, 2001:17). Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο λαμβάνεται ένα οπτικό σύμβολο από το κοινό του, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το τρέχον κοινωνικό, οικονομικό ή πολιτικό κλίμα. Ο Cohen έχει υποστηρίξει ότι τα σύμβολα δεν έχουν νόημα εγγενώς, αλλά δίνουν στο κοινό τους την ικανότητα να αποκτήσει νόημα (αναφέρεται στο Buckley, 1998: 14).

«Υπάρχουν τόσα πολλά σύμβολα, από τα οποία μπορεί κανείς να επιλέξει. Κάθε σύμβολο μπορεί να ερμηνευτεί διαφορετικά. Ένα σύμβολο μπορεί να αποστεωθεί και μπορεί να αποτύχει φέτος να προκαλέσει μια πραγματικότητα, την οποία προκάλεσε πέρυσι. Ακόμη και οι πραγματικότητες στις οποίες αναφέρεται οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα υπόκεινται και οι ίδιες σε αλλαγές. Και πάνω από όλα, κάθε κοινωνική ομάδα και κάθε άτομο είναι πιθανό να διαμορφώσει την πραγματικότητα με διαφορετικό τρόπο, προσαρμόζοντας τον εκάστοτε συμβολισμό στις ιδιαίτερες επιθυμίες του» (Buckley, 1998 :14).

Κατ' αυτό τον τρόπο, αυτό το σύστημα στοιχείων και κυρίως συμβόλων που αναδιανέμονται και εν τέλει οδηγούν σε πολλαπλές μνημονικές πορείες, ακολουθεί μια εξελικτική πορεία μέσα στο χώρο και στον χρόνο. Μια πορεία που οδηγεί σε πολλαπλά σταυροδρόμια μνήμης μέσω των οποίων παρουσιάζονται τα αφηγήματα των κοινωνικών ομάδων είτε ως συλλογικό βίωμα είτε ως ατομικό αλλά και αυτό του κράτους και της εκάστοτε εξουσίας. Σταυροδρόμια της κυρίαρχα πολιτιστικά μνήμης, της συλλογικής μνήμης αλλά και αυτών που έρχονται κόντρα με αυτές, και αποτελούν την αντι-μνήμη. Περάσματα δηλαδή από ένα αλλιώτικο παρελθόν που δεν επανήλθε διαμέσου της διαδικασίας ανασυρσης της μνήμης, επάνω στην κανονικοποιημένη πραγματικότητα όπως την παρουσιάζει η εξουσία σε συνδυασμό με την κυρίαρχη κοινωνικά τάξη. Έτσι μέσω της αντι-μνήμης γίνεται προσπάθεια να ενωθούν οι ασυνέχειες του παρελθόντος που έχει αποκόψει το κυρίαρχο αφήγημα της εξουσίας και αποτυπώνεται μέσα από το πολιτιστικό της τοπίο. Ο Σταύρος Σταυρίδης (Λαδά, 2017: 178) αναφέρει πως «το παρελθόν ως εκκρεμότητα αφορά λοιπόν εκείνους που αναζητούν στο σήμερα δυνατότητες. Δυνατότητες προς ένα αλλιώτικο μέλλον που δε διάβηκαν τότε.»

Επομένως, τα πολιτιστικά τοπία που δημιουργούνται μέσα σε τόπους μνήμης, είναι ανοιχτά αρχικά τόσο σε ερμηνεία όσο και στη συνέχεια σε αμφισβήτηση. Δημιουργούνται από τις πληθυσμιακές ομάδες που περιέχει μια κοινωνία αλλά και από την εξουσία και την ίδια στιγμή αποδοκιμάζονται από τις ίδιες. Πρόκειται για μια διαδικασία συνεχούς διαλόγου μεταξύ διαφορετικών βιωμάτων, μνημών, εμπειριών κι εν τέλει χωρικών αποτυπώσεων της μνήμης. Σε αυτή τη διαρκή ερμηνεία και αμφισβήτηση της μνήμης και της ιστορίας, ο διάλογος υλοποιείται ευρύτερα και μεταξύ των κοινωνικών ομάδων αλλά και με την εξουσία. Αυτή η επαφή και η τριβή τόσο μεταξύ όμοιων όσο και μεταξύ ανόμοιων στοιχείων δημιουργεί συνθετικές ποιότητες συνδέσεων και αντιθέσεων στο χώρο. Έτσι λοιπόν, στα οπτικά χαρακτηριστικά των πολιτιστικών τοπίων και στο γενικότερο περιεχόμενο των τόπων μνήμης, ενδεικτικά συγκαταλέγονται δημόσια κτίρια, μνημεία, πλάκες, πλίνθοι, γκράφιτι, ονόματα δρόμων κλπ.. Αυτά βρίσκουν απτή αναπαράσταση στα τοπία γύρω μας και μέσα από τη λειτουργία και τη χρήση τους, καταφέρνουν να χαρτογραφήσουν επιλεκτικές ερμηνείες του παρελθόντος και του παρόντος σε δημόσιους χώρους της πόλης. Ως εκ τούτου, αρθρώνουν πολλαπλές κληρονομίες κάτω από την επίσημη ομπρέλα της πολιτιστικής κληρονομιάς και μπορούν να διαβαστούν ως εικόνες και αποτυπώσεις των κοινωνικών ταυτοτήτων των ατόμων και των συλλογικοτήτων αλλά και χωρικοποιήσεις της ιστορίας τους. Το πολιτιστικό τοπίο και ευρύτερα οι τόποι μνήμης από τους οποίους προέρχεται, συνεπώς, λειτουργούν ως μια θεμελιώδης πηγή για την κατανόηση των πολύπλοκων συνδέσεων μεταξύ κληρονομιάς, μνήμης και ταυτότητας.

1.2.3 σήμανση του τόπου, ορατοί και άορατοι τόποι μνήμης

Η πολύπλοκη και πολυδιάστατη σχέση που ξεδιπλώνεται μέσα από τους τόπους μνήμης, σημαίνεται επάνω στην αστική επιφάνεια της πόλης. Η Jennifer Jordan εισάγει τον όρο “terrains of memory”, που σημαίνει τερέν ή αλλιώς εδάφη μνήμης, προκειμένου να περιγράψει και να αναφερθεί στους τόπους μνήμης. (Jordan, 2006) Αυτό τον ορό υιοθετούμε και στην παρούσα εργασία με σκοπό να διερευνήσουμε αυτά τα εδάφη από τη σκοπιά της ορατότητας τους μέσα στον αστικό πυρήνα της πόλης. Ο όρος αστικά εδάφη μνήμης που χρησιμοποιείται από την Jordan διαφοροποιείται ως προς τη σημασία και το περιεχόμενο από αυτόν που έχει θέσει προγενέστερα ο Pierre Nora (1989). Ειδικότερα ο Pierre Nora στο έργο του σχετικά με τη συλλογική μνήμη και την ιδέα του «lieux de mémoire» ή αλλιώς των «τόπων μνήμης», τονίζει τη σημασία των φυσικών τοποθεσιών ή τοποθεσιών που ενσωματώνουν και αντιπροσωπεύουν την ιστορική μνήμη. Αυτοί οι χώροι θα μπορούσαν να είναι φυσικά μέρη όπως μνημεία, μουσεία ή ακόμη και μη φυσικοί χώροι όπως εθνικές γιορτές, τελετουργίες ή συμβολικά γεγονότα. Ο Nora τονίζει πώς αυτές οι τοποθεσίες είναι καθοριστικές για τη διαμόρφωση και τη διατήρηση της ιστορικής συνείδησης ενός έθνους. (Nora, 1989) Η Jennifer Jordan, από την άλλη πλευρά, έχει επίσης εμβαθύνει στην έννοια των τοπίων μνήμης ή αλλιώς στα εδάφη μνήμης, ιδιαίτερα σε αστικά περιβάλλοντα. Επεκτείνει την ιδέα της μνήμης πέρα από φυσικές τοποθεσίες για να συμπεριλάβει ολόκληρο το αστικό περιβάλλον ως ένα δυναμικό τοπίο μνήμης. Η Jordan τονίζει πώς οι ίδιες οι πόλεις γίνονται αποθήκες μνήμης, όπου ιστορικά γεγονότα, ιστορίες και συλλογικές εμπειρίες ενσωματώνονται στους δρόμους, την αρχιτεκτονική και συνολικά στη καθημερινή ζωή. Στην προσέγγισή της, η μνήμη δεν περιορίζεται σε συγκεκριμένες τοποθεσίες αλλά είναι συνυφασμένη με τον ιστό και την πολυδιάστατη σύνθεση των αστικών χώρων. (Jordan, 2006) Τόσο ο Nora όσο και η Jordan συμβάλλουν στην κατανόηση της μνήμης ως μια πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ φυσικών χώρων, πολιτιστικών τεχνουργημάτων και συλλογικής συνείδησης. Ο Nora εστιάζει σε συγκεκριμένες τοποθεσίες ή ορόσημα, ενώ η Jordan διευρύνει το πεδίο εφαρμογής για να συμπεριλάβει ολόκληρο το αστικό περιβάλλον ως αποθήκη αλλά και ενεργό έδαφος μνήμης.

Ο ιστορικός David Lowenthal τονίζει πως «αυτό που είναι δυναμικά ορατό είναι πανταχού παρόν» (Lowenthal, 1985: 238). Άρα η ορατότητα των τόπων μνήμης συνδέεται άμεσα με τη διάρκεια και την ανθεκτικότητα τους μέσα στο συνολικό και φαινομενικά συγκροτημένο τοπίο της πόλης. Με άλλα λόγια, η ορατότητα των τόπων μνήμης εντός της πόλης ενισχύει τη διατήρηση της ίδιας της μνήμης που κουβαλούν μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας.

Ωστόσο η σήμανση των τόπων με τις μνημονικές αποτυπώσεις των πολιτισμών που κατοικούν εκεί δεν είναι πάντα εμφανής και ορατή στο χώρο. Αυτό συμβαίνει καθώς πρόκειται για μια διαδικασία που ακολουθεί κάποιες προϋποθέσεις σύμφωνα με τις κυρίαρχες ρητορικές και την επίσημη πολιτιστική κληρονομιά του κράτους. Κατ’ αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται ορατά πολιτιστικά τοπία αλλά και “άορατοι” τόποι μνήμης, καλά κρυμμένοι μέσα στο αστικό έδαφος της πόλης. Όμως, αυτή η επιθυμία για αναπαράσταση της μνήμης μέσω της σήμανσης του «τόπου» είναι χαρακτηριστικό όλων των σύγχρονων κοινωνιών και κυριαρχεί σε κάθε σύγκρουση ή τραγικό γεγονός. Οι «τόποι», όπως σημειώνει ο Kuusisto, αποτελούν σημαντικές τοποθεσίες και χώροι που έχουν επενδυθεί με νόημα (1999: 15). Ένα νόημα που είναι αντιπροσωπευτικό της «κληρονομιάς» ενός συγκεκριμένου ατόμου, ομάδας ή κοινότητας.

Αλλά, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι ορατοί τόποι μνήμης καταφέρνουν να αναδειχθούν στην επιφάνεια και να σχηματίσουν πολιτιστικά τοπία αλλά και μια ζωντανή ανάκληση του παρελθόντος στο παρόν με ποικίλους τρόπους. Αρχικά ακολουθούν τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά που φέρει η κυρίαρχη τάξη μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία αλλά και ταυτίζονται ή συμφωνούν κατά ένα μεγάλο βαθμό με την ιστορική αφήγηση του παρελθόντος από την εκάστοτε εξουσία. Παρόλα αυτά, αυτοί δεν αποτελούν τους μοναδικούς τρόπους όπου ένας τόπος μνήμης έχει δυναμική, ενεργή και

ορατή θέση μέσα σε μια πόλη.

Υπάρχουν, παράλληλα, και οι υπόλοιποι τόποι μνήμης που είτε γιατί αντιτάσσονται στο κυρίαρχο και επίσημο αφήγημα της ιστορίας είτε επειδή διαφέρουν από τη συλλογική μνήμη, δεν είναι ευδιάκριτοι στο αστικό τοπίο. Οι τόποι μνήμης που φέρουν αυτά τα χαρακτηριστικά παραμένουν κρυμμένοι ή αλλιώς παραγκωνισμένοι, έως και αποσιωπημένοι, κάτω από τις αστικές μνημονικές στρώσεις της πόλης. Διότι «όπως ακριβώς η αρχαιολογική σκαπάνη βυθίζεται σε επάλληλες στρώσεις των καιρών φέρνοντας σε άμεση χωρική συσχέτιση ότι στο χρόνο υπήρξε χωρισμένο, έτσι και η ανάμνηση που ανασκάπτει νοερά την πόλη βρίσκει σχετισμένες στη χωρική τους συνύπαρξη διαφορετικές εποχές» (Σταυρίδης, 2007:253). Πέραν όμως από διαφορετικές εποχές συναντά και διαφορετικές εκφράσεις της μνήμης, οι οποίες προκειμένου να χωρικοποιηθούν μέσω των σημειακών τόπων πρέπει να αποκτήσουν μια έντονη δυναμική. Μια δυναμική που θα προέλθει μέσα από διεργασίες οι οποίες συμβαίνουν για να βγάλουν ξεχασμένες μνήμες στο προσκήνιο αλλά και να αφήσουν το αποτύπωμα αυτών στον αστικό και κοινωνικό χώρο και χρόνο. Πρόκειται δηλαδή για ανάκληση του παρελθόντος στο σήμερα του οποίου το αποτύπωμα δημιουργεί ρωγμές στο χώρο αλλά και στην εκ των άνω ενιαία κοινωνική δομή που προωθείται.

Οι πόλεις όμως που φέρουν πλούσιο και μακροσκελές ιστορικό παρελθόν, όπως η πόλη της Αθήνας που μελετάται στο παρόν έργο, αντιμετωπίζονται ως ένας λεπτός καπλαμάς σύγχρονης εμπειρίας, με το παρελθόν να περιμένει κάτω από τους δρόμους και ανάμεσα στις γωνίες. Ένα παρελθόν και ταυτόχρονα πολλές πραγματικότητες που υπάρχουν μέσα στις εμποτισμένες υποδομές προηγούμενων ζώων. Μέρος αυτών των πραγματικοτήτων ή αλλιώς των ξεχασμένων αναμνήσεων και παρελθοντικών γεγονότων, παραμένουν αόρατα στην κοινή θέα, που όμως βρίσκονται εκεί, μέχρι το άτομο της εκάστοτε κοινωνίας ως μονάδα αλλά και συλλογικά να τις ενεργοποιήσει και να τις βιώσει στον παρόν. Επεισόδια και γεγονότα πλεονασμού και χρησιμότητας, λανθάνουσες καταστάσεις και δραστηριότητες, παρακμής και ανανέωσης, εγκατάλειψης και ανάπτυξης, επικαλύπτουν τις σύγχρονες σχέσεις των κατοίκων με την πόλη και διαμορφώνουν τις προσδοκίες τους για το μέλλον, παρόλο που τα φυσικά υπολείμματα του παρελθόντος μιας πόλης είναι συχνά κρυμμένα και απρόσιτα, με περιορισμένο άμεσο αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή τους στο σήμερα (Sully, 2019). Έτσι, σε αυτή την εξερεύνηση κρυμμένων μνημονικών μονοπατιών, ή αλλιώς τόπων μιας αποσιωπημένης μνήμης πέραν από τις δυσκολίες που συναντά ο περιπλανώμενος για τους εντοπίσει, πολλά παραπάνω εμπόδια βρίσκουν οι κοινωνικές ομάδες που προσπαθούν να τα ανακατασκευάσουν μέσα στο χώρο.

Η μονοσήμαντη ανάδειξη του παρελθόντος μέσω της επίσημης ιστορίας και της συλλογικής μνήμης που επικρατεί στο κοινωνικό σύνολο συχνά δρα ως τροχοπέδη στην ανάδειξη και στη δημιουργία τόπων μνήμης από άλλες κοινωνικές ομάδες που είναι είτε μειοψηφικοί πληθυσμοί είτε διαφωνούν με την κυρίαρχη ιδεολογία της πόλης και ευρύτερα της κοινωνίας. Έτσι μέσα σε αυτόν τον λεπτό αστικό καπλάμα της πόλης, μνήμες ή και ιστορίες κοινωνικών ομάδων παραγκωνίζονται και περνούν στη λήθη του συνόλου. Μια διαδικασία η οποία συμβαίνει, έχοντας ως απώτερο σκοπό από την ίδια την εξουσία ένα ενιαίο και συμμορφωμένο σύνολο στα πρότυπα και στα κυρίαρχα αφηγήματα που αυτά φέρουν.

Γι' αυτό το λόγο όταν αυτές οι μνήμες και τα μονοπάτια τους προσπαθούν να αναδειχτούν στην αστική επιφάνεια της πόλης, συνθέτουν μια διαδρομή που ξεκινά από τις κρυμμένες μνήμες και οδηγεί σε έναν άμεσα ορατό τόπο μνήμης, η οποία πολλές φορές ακολουθεί μια “βίαιη” διαδικασία που διαταράσσει τις ισορροπίες που τίθενται από το κυρίαρχο καθώς συχνά το αντικρούει και το αναιρεί. Συνεπώς, δημιουργείται μια αέναη σχέση μεταξύ παρελθόντος και μνήμης καθώς όσο η αναφορά στο παρελθόν αναγνωρίζεται ως το πεδίο της κριτικής ανασύστασης των δυνάμεων που το έπλασαν, αλλά και των δυνατοτήτων που δεν υλοποιήθηκαν, η μνήμη θα είναι πηγή κριτικής και δημιουργίας. (Σταυρίδης, 2017) Μιας δημιουργίας που προκειμένου να αναδειχτεί και να βγει μπροστά στο

σύνθετο αστικό πεδίο της πόλης, την διαταράσσει μέσα από διαδικασίες που επανανοηματοδοτούν το χώρο της και τον στιγματίζουν με τις μνημονικές εμπειρίες που φέρουν, όπως θα δούμε ειδικότερα τέτοιες εκφράσεις της μνήμης μέσα από το παράδειγμα μελέτης που εξετάζεται στη παρούσα εργασία.

1.2.4 αστικά τοπία μιας εξεγερμένης μνήμης

Γενικότερα, όπως προαναφέρθηκε, οι τόποι μνήμης χωρίζονται σε ορατούς και αόρατους μέσα στην αστική πραγματικότητα της πόλης. Ωστόσο ενδιαφέρον συνιστά η διαδικασία που ένας τόπος από αόρατος μετατρέπεται σε ορατός εντός του αστικού οπτικού πεδίου. Η αντίστροφη μεταλλαγή των τόπων από ορατοί σε αόρατοι όπως σημειώθηκε παραπάνω σχετίζεται με το επίκεντρο της ιστορίας που θέτει η εκάστοτε εξουσία μέσω των κυρίαρχων ρητορικών της. Ωστόσο σε αυτό το σημείο της έρευνας δε θα σταθούμε σε αποσιωπημένους τόπους μνήμης και δε θα εξεταστεί παραπάνω η διαδικασία μέσω της οποίας η μνήμη μετατρέπεται σε λήθη. Κι αυτό επιλέγεται διότι η έρευνα εστιάζει όπως και το βασικό ερευνητικό ερώτημα που τέθηκε εξ αρχής, στις διαδικασίες ανέγερσης και ενεργοποίησης της μνήμης οι οποίες συνομιλούν με ένα «άλλο» παρελθόν, προέρχονται εκ των κάτω και συνδιαλέγονται με τις ιστορικές αφηγήσεις που επικρατούν σε έναν τόπο.

Ο Σταύρος Σταυρίδης εξηγεί πως «χρειάζεται όμως σίγουρα να εξερευνήσουμε τους τρόπους που η μνήμη ως μήτρα της κοινής αναφοράς μιας ομάδας ανθρώπων ή μιας κοινωνίας ολόκληρης μπορεί να γεννά συλλογικές επινοήσεις τόσο στον κοινωνικό χρόνο όσο και στον κοινωνικό χώρο. Μια τέτοια συλλογική ικανότητα είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για εκείνους και εκείνες που θέλουν να αλλάξουν τον κόσμο, αλλά και τους ίδιους τους εαυτούς τους. Αναζητώντας την ελπίδα όχι στα περασμένα, αλλά στο κάθε φορά ανοιχτό μέλλον όπου αναδεικνύεται η δύναμη αυτού που δεν υπήρξε. Αυτό που επίμονα ζητάει να υπάρξει υπερβαίνοντας τα όρια που θέτουν οι κυρίαρχες θεσμοθετήσεις και οι κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις.» (Σταυρίδης, 2017) Αυτά τα όρια τείνουν να ξεπεραστούν στην διαδικασία που αόρατοι τόποι μνήμης κοινωνικών ομάδων γίνονται ορατοί, ανακατασκευάζονται και βγαίνουν φανερά στο προσκήνιο και στο δημόσιο βλέμμα. Σε αυτές τις συλλογικές επινοήσεις που ξεχύνονται επάνω στο αστικό τερέν της πόλης, κομβικό ρόλο κατέχει η εξεγερμένη μνήμη από την οποία πηγάζουν διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα εκεί.

Μιλώντας αρχικά σε ένα γενικό πρώτο επίπεδο για την παραγωγή της μνήμης και ακολουθώντας την ανάλυση του Maurice Halbwachs, παρατηρείται ότι η ζωή συγχωνεύεται με τα υλικά αγαθά και τους αστικούς χώρους με το πέρασμα των χρόνων. Επομένως, μπορούμε να επαναφέρουμε το παρελθόν κατανοώντας τον περιβάλλοντα χώρο μας και τα ερεθίσματα του. Έτσι σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και στον χώρο που καταλαμβάνουμε, διασχίζουμε, έχουμε συνεχή πρόσβαση ή μπορούμε ανά πάσα στιγμή να ανακατασκευάσουμε με σκέψη και φαντασία τα σημεία στα οποία πρέπει και μπορούμε να στρέψουμε την προσοχή μας. Δημιουργείται και κατασκευάζεται μέσα από αυτή την αέναη διαδικασία τόσο ένας πραγματικός όσο και ένας παράλληλα φαντασιακός κόσμος που βιώνουμε που προέρχεται είτε από τα εκ των άνω πρότυπα της εξουσίας είτε από τα βιώματα και τις μνήμες των κατοίκων, και τραβάει την προσοχή μας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι όσες είναι οι αναπαραστάσεις στο χώρο τόσες είναι και οι κοινωνικές ομάδες που ζουν σε αυτόν. Ως εκ τούτου, κάθε ομάδα “κόβει” το χώρο προκειμένου να συνθέσει, είτε οριστικά είτε σύμφωνα με μια συνολική μέθοδο, ένα σταθερό πλαίσιο εντός του οποίου έχουν τη δυνατότητα να περικλείονται και να ανακτώνται οι αναμνήσεις της. Ως ανάκτηση του παρελθόντος στο παρόν ορίζεται, λοιπόν, η μνήμη. Ο χώρος από μόνος του είναι αρκετά σταθερός ώστε να αντέξει χωρίς να γεράσει ή να χάσει τμήμα από τα μέρη του. (Halbwachs , 1950)

Στο πλαίσιο αυτής της ανάκλησης του παρελθόντος και της γέννησης κι άλλοτε αναγέννησης της μνήμης, δημιουργούνται πολυποίκιλες κληρονομίες που ακολουθούν και ταυτίζονται σε αριθμό τόσο με τις αναπαραστάσεις όσο και με τις κοινωνικές ομάδες ενός τόπου. Έτσι, αν και μια κυρίαρχη «ιστορία της κληρονομιάς» θα τείνει αναπόφευκτα να επικεντρωθεί στις μεγάλες πολιτικές ταυτότητες του ελέγχου της κληρονομιάς σε επίσημο (και σε εθνικό) επίπεδο, δεν πρέπει να ξεχνάμε τη σημασία της προσωπικής και τοπικής κληρονομιάς. Πρόκειται δηλαδή για «μικρές κληρονομίες» οι οποίες είναι αδύνατο να συμπεριληφθούν εντός μιας γενικής ιστορίας. Αυτές οι μικρές τοπικές κληρονομίες, εκτός από το να είναι εναλλακτικές ή «υποβαλλομένες» ή να αντιστέκονται ενεργά στην εξουσία, μπορεί επίσης να είναι καθημερινές και ακόμη και κοινότοπες. (Harvey, 2008) Μέσα στο συνονθύλευμα πολλαπλών και διαφορετικών κληρονομιών και αφηγήσεων που συνθέτονται στο αστικό μωσαϊκό της πόλης, οι εκφράσεις της μνήμης δημιουργούν διαφορετικές ποιότητες και δυναμικές στο χώρο.

Εντός αυτών των δυναμικών ενυπάρχει και ανακλύπει η εξεγερμένη μνήμη, μια από τις πολλές μορφές έκφρασης της μνήμης. Σε αυτήν, όπως σημειώθηκε παραπάνω, θα εστιάσουμε στο παρόν σημείο της έρευνας με σκοπό να διερευνήσουμε τις χωρικές και κοινωνικές ποιότητες και σχέσεις που δημιουργεί στο έδαφος στις πόλης. Η εξεγερμένη μνήμη αναλύεται αρχικά σε θεωρητικό επίπεδο αντλώντας στοιχεία από το παράδειγμα του κινήματος «Mesa» που έλαβε χώρα στη Χιλή. Αυτό συμβαίνει ένα βήμα πριν προβούμε μετέπειτα στην εξέταση των αποτυπώσεων της μνήμης αυτής σε πρακτικό επίπεδο, συγκεκριμένα στην περίπτωση μελέτης, δηλαδή στο αποτύπωμα της αντιδικτατορικής αντίστασης στο αστικό κέντρο της Αθήνας μέσω της πορείας που διεξάγεται ετησίως στις 17 Νοεμβρίου.

Ειδικότερα, στη Χιλιανή πόλη Λότα, οι κάτοικοι οικειοποιούνται το χώρο της και συγκεκριμένα την περιοχή των ορυχείων. Διαδηλώνουν εκεί με σκοπό να επαγρυπνήσουν μνήμες ενός παρελθόντος αλλά και να διαμαρτυρηθούν ενάντια στις πολιτικές που ασκεί η εξουσία τους σε σχέση με αυτόν τον τόπο, τη σημασία του για τους κατοίκους του καθώς και τις μνήμες που κουβαλά. Κατ' αυτόν τον τρόπο η διαδήλωση χρησιμοποιείται από τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα που εξεγείρεται ως το κύριο εργαλείο επαναφοράς της μνήμης στον αστικό χώρο. Ως κύριο σύνθημα αλλά και πολιτική θέση του κινήματος και των ανθρώπων που το εκπροσωπούν αποτελεί η φράση “Οι άνθρωποι χωρίς μνήμη είναι άνθρωποι χωρίς μέλλον”. (Νονοα, 2022) Αυτή τους η θέση ταυτίζεται με τα λεγόμενα του Σταυρίδη περί εξερεύνησης των ασυνεχειών του παρελθόντος. Καθώς, ο ίδιος αναφέρει πως «το παρελθόν ως εκκρεμότητα αφορά λοιπόν εκείνους που αναζητούν στο σήμερα δυνατότητες. Εκείνοι μόνο μπορούν να δουν το παρελθόν ως πεδίο δυνατοτήτων, δυνατοτήτων που ποτέ δεν υλοποιήθηκαν...Αλλά και η μνήμη θα είναι πηγή κριτικής και δημιουργίας.» (Σταυρίδης, 2017: 180) Συνεπώς, τα άτομα και οι συλλογικότητες χρησιμοποιώντας το ίδιο το παρελθόν μέσα από τις σημερινές εκφράσεις του, δημιουργούν δυναμικές στο χώρο και δυνατότητες να αιτηθούν ένα άλλο μέλλον, βγάζοντας στο προσκήνιο «ξεχασμένες» μνήμες, κρίνοντας παρελθούσες πρακτικές και απορρίπτοντας τις.

Μιλούν και εκπροσωπούν μια κληρονομιά της ανθρωπιάς την οποία εκφράζουν μέσα από μια εξεγερμένη μνήμη. Ο κύριος λόγος για τον οποίο θεωρούμε τη μνήμη εξεγερμένη είναι διότι μέσα από αυτήν και πολλές φορές με αφορμή αυτήν, ομάδες κατοίκων εκφράζονται στο δημόσιο χώρο της πόλης δημιουργώντας επιμέρους μέσα στον αστικό της πυρήνα συγκρουσιακούς τόπους. (Νονοα, 2022) Συνδιαλέγονται με την ιστορία του τόπου και ανασύρουν παρελθόντα που δεν αναπαράγονται ατόφια μέσα από την ιστορία και το κυρίαρχο αφήγημα που επικρατεί στην κοινωνία ή τονίζουν στοιχεία που αυτή περιέχει και τους δίνουν ένα παροντικό στίγμα στο χώρο της πόλης. Χρησιμοποιούν τον αστικό χώρο γιατί μέσα από τα πλουραλιστικά στοιχεία που ο ίδιος κατέχει δημιουργεί ιστορικές συνέχειες που έρχονται σε αντίθεση με τις ασυνεχείς κυρίαρχες αφηγήσεις. Συγκεκριμένα στη περίπτωση αυτή, η διαδήλωση των κατοίκων της Λότα δημιουργεί συγκρουσιακούς επιμέρους

τόπους ενώ διασχίζει την πόλη και «θυμάται» παράλληλα παίρνοντας τα απαραίτητα ερεθίσματα από αυτήν.

Η κληρονομιά της ανθρωπιάς, λοιπόν, όπως αναφέρει η Νονοα (2022) μετατρέπεται μέσω της εξεγερμένης μνήμης που παράγεται, σε μια πολιτιστική και κοινωνική διαδικασία που σχετίζεται με τις ταυτότητες, τις εμπειρίες, τις αναμνήσεις και τους τόπους των ανθρώπων. Συγκεκριμένα με άλλα λόγια, οι κρίσιμες μελέτες περί κληρονομιάς επικεντρώνονται σε εναλλακτικές αντιλήψεις για τη διατήρηση της μνήμης που βρίσκονται εκτός ή σε αντίθεση με αυτές του κράτους και των πολιτιστικών ελίτ, καθιστώντας δυνατή την εξέταση της εμπλοκής των ανθρώπων με το παρελθόν ως μια ενεργή πολιτιστική και κοινωνική διαδικασία. (Robertson, 2008) Διότι η διαδικασία αυτή εκτείνεται πέρα από την υλικότητα του αστικού χώρου καθώς αντλεί δεδομένα από τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον αστικό πυρήνα της πόλης και στις μεταλλαγές που αυτές υφίστανται με την πάροδο των χρόνων. Μέσα από την κληρονομιά που φέρει αυτά τα χαρακτηριστικά της ανθρωπιάς ακόμα και από εκφράσεις της μνήμης που είναι αποτέλεσμα εξεγερτικών πρακτικών, άτομα και κυρίως κοινωνικές ομάδες αποκτούν ενεργή δράση. Δείχνουν μέσα από αυτές τις σύγχρονες αναπαραστάσεις του παρελθόντος, την καθοριστική παρουσία τους στον συνολικό σχηματισμό της κοινωνικής και πολιτικής ιδεολογίας της πόλης. Αλλά και τη σημασία που έχουν οι μνήμες τις οποίες κουβαλούν και ενσαρκώνουν, σε μια πιο συμπεριληπτική εξιστόρηση του παρελθόντος από σκοπιές προερχόμενες από το λαό.

Έτσι, στο σύνολο πολλαπλών μικρών και τοπικών κληρονομιών έρχεται να προστεθεί και η εξεγερμένη κληρονομιά. Αποτελεί αποτέλεσμα των πρακτικών που ασκούν οι κοινωνικές ομάδες στο χώρο για να εκφράσουν μνήμες και να αναπαραστήσουν παρελθοντικά γεγονότα και περιόδους. Εισάγουν τις αναπαραστάσεις αυτές στον αστικό και κοινωνικό χώρο της πόλης εισβάλλοντας βίαια σε αυτόν και κάνοντας αισθητή την παρουσία τους σε δημόσιο επίπεδο. Γι' αυτό και η εξεγερμένη κληρονομιά επεκτείνει μια λιγότερο διχοτομημένη εννοιολόγηση της κληρονομιάς, δίνοντας έμφαση σε πολλαπλές φωνές, πρακτικές, αισθήσεις, μέρη, αντικείμενα, μνήμες και επιδράσεις που εκτείνονται από κάτω προς τα πάνω και προέρχεται συνήθως από ανεπίσημες και κάποιες φορές πιο σπάνια από επίσημες αρένες πολιτικής δράσης. (Harrison, 2013) Με μια μορφή εξεγέρσεων αφυπνίζονται μνήμες από τα κάτω, οι οποίες αναπαρίστανται στο χώρο της πόλης. Κατ' αυτό τον τρόπο προσφέρουν μέσα από αυτές τις κοινωνικές διαδικασίες διαφορετικές ποιότητες και χρήσεις σε αυτόν. Καταδεικνύουν έτσι τις δυναμικές που διαθέτει ο αστικός χώρος προκειμένου τα άτομα που κατοικούν εκεί να εξεγερθούν, αντικρούοντας την εκάστοτε εξουσία που κυριαρχεί σε αυτόν και τις πολιτικές που αυτή εφαρμόζει. Οι μνήμες που ενεργοποιούνται και αφυπνίζονται μέσα από εξεγερμένες πρακτικές των ίδιων των πολιτών, αποτελούν οι ίδιες λόγω της μορφής τους μια πολιτική διαδικασία με σαφή χαρακτηριστικά και θέση. Ενώνουν τις ασυνέχειες του παρελθόντος που έχει κατασκευάσει η εξουσία μέσω της επίσημης ιστορίας και πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου ενώ παράλληλα οικοδομούν τις βάσεις για πολιτικά κινήματα και διεκδικήσεις στο μέλλον.

Επιπλέον, πέρα από την αγωνιστική χρήση της εξεγερμένης μνήμης και της κληρονομιάς που δημιουργείται από αυτήν, η εξεγερμένη κληρονομιά επαναθεωρητικοποιεί τον όρο αλλά κυρίως το τρόπο παραγωγής της κληρονομιάς. Μέσα από αυτήν εκθέτονται τρόποι αποκλεισμού της αστικής διατήρησης και αφήγησης της ιστορίας. Στην περίπτωση της Χιλής που εξετάζει η Νονοα (2022), αντιλαμβάνεται πως «άνθρωποι, όπως οι κάτοικοι της Λότα, βλέπουν και εφαρμόζουν πρακτικές διατήρησης της μνήμης ως ηθική φροντίδα που βασίζεται στον τόπο που λειτουργεί ενάντια σε καθιερωμένες συνθήκες ανισότητας». Τελικά, η ίδια ερευνήτρια καταλήγει πως «η φροντίδα για τον τόπο τους αποτελεί τον σύνδεσμο μεταξύ του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος που φαντάζονται και παρέχει εναλλακτικές λύσεις για τη συμπερίληψη των πολιτών στη λήψη αποφάσεων και στην κατανομή των δικαιωμάτων». (Νονοα, 2022:3)² Πρόκειται δηλαδή για μια συνολική διαδικασία που

2. Ίδια μετάφραση

ξεπερνά τα όρια της διάδοσης μιας περιθωριοποιημένης ή παραγκωνισμένης μνήμης στο παρόν, διότι με τη χρήση αυτής και της κληρονομιάς που δημιουργεί, οι κοινωνικές ομάδες επιδιώκουν συμπεριληπτικές και ισότιμες διεργασίες ένταξης τους στο σύνολο και στην γενικότερη μεταχείρισή τους από την εξουσία.

Ειδικότερα, η εννοιολόγηση και κυρίως ο χαρακτηρισμός του Rodney Harrison (2010) για την κληρονομιά ως κοινωνική δράση προσφέρει ένα πλαίσιο για να κατανοήσουμε πώς οι “ανεπίσημες” πρακτικές κληρονομιάς μπορούν να διευκολύνουν αλλά και να προωθήσουν τις διαδικασίες οικοδόμησης μιας κοινότητας παρεμβαίνοντας στην «επίσημη κληρονομιά». Μιας κληρονομιάς, η οποία ως επίσημος λόγος όπως προσθέτει η Laura Jane Smith (2006) αποτελεί έναν «εξουσιοδοτημένο λόγο κληρονομιάς» καθώς εκπροσωπεί το σύνολο μιας κοινωνίας. Αυτή η εξουσιοδοτημένη όμως κληρονομιά εκπροσωπεί το σύνολο από μια εκ των άνω σκοπιά, αποκλείοντας κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που δεν συμβαδίζουν με τον επίσημο και κυρίαρχο λόγο. Κατ’ αυτόν τον τρόπο προκύπτουν ιστορικές ασυνέχειες και ανακρίβειες στην παρουσίαση και αφήγηση του παρελθόντος. Οι αποκλεισμοί αυτοί είναι κυρίως στραμμένοι σε πρακτικές που δεν συμφωνούν με την κοινωνική νόρμα και δεν συμμορφώνονται με τα κοινωνικά πρότυπα που θέτει η κοινωνία. Γι’ αυτό το λόγο οι ανεπίσημες πρακτικές κληρονομιάς που προκύπτουν εκ των κάτω αφορούν ζητήματα ταξικών αγώνων, πολυπολιτισμικότητας, διαφορετικών ταυτοτήτων, κοινωνικών διεκδικήσεων κ.α..

Ωστόσο, όσον αφορά τις σύγχρονες πρωτοβουλίες που λαμβάνουν χώρα εκ των άνω για τη συμμετοχή των πολιτών στον καθορισμό της κληρονομιάς, στις οποίες δε θα σταθούμε παραπάνω στο παρόν έργο αλλά αξίζει να αναφέρουμε πως «συχνά επιδιώκουν να ελέγξουν τις κοινωνικές εντάσεις, να εμπλέξουν τις κοινότητες σε ήδη καθιερωμένες διαδικασίες ή να αντιμετωπίσουν τη δημόσια λογοδοσία, κάτι που έχει υποκινήσει έναν ισχυρό λόγο συμμετοχής στον τομέα της κληρονομιάς. Οι εξεγερτικές δράσεις, λοιπόν, θεωρούνται ως «επινοημένοι» κι όχι ως «ανοιχτοί» χώροι συμμετοχής στη διαδικασία διαμόρφωσης της κληρονομιάς που προωθείται εκ των άνω. Οι προωθούμενοι ανοιχτοί χώροι είναι ενέργιες βάσεις που έχουν νομιμοποιηθεί ως καθιερωμένες μορφές εμπλοκής με τις αρχές. Αντίθετα, οι επινοημένοι χώροι που ανακύπτουν από την εξεγερμένη μνήμη, είναι μη εγκεκριμένες ενέργειες από την εξουσία που έχουν ως στόχο να αντιμετωπίσουν τις αρχές και να αμφισβητήσουν το status quo. Επομένως, η αντίσταση όμως τείνει να εμφανιστεί με άλλη μορφή κάθε φορά και από τις δυο πρακτικές δηλαδή μέσω τακτικών τόσο επίσημων όσο και ανεπίσημων, νομικών και εξωνομικών, πολιτικών και επιτελέσεων, παραδοσιακών και καινοτόμων.» (Νονοα, 2018: 6)³

Ο όρος «κληρονομιά των εξεγέρσεων» που προτείνει η Νονοα παραλληλίζει έννοιες εναλλακτικών κληρονομιών όπως «κληρονομιά από τα κάτω» και «κληρονομιά ως κοινωνική δράση», μεταξύ άλλων, ως λόγους και πρακτικές που βρίσκονται εκτός της επίσημης κυρίαρχης ιδεολογίας και μπορούν να χρησιμεύσουν ως εργαλεία κοινωνικής ενδυνάμωσης (Smith, 2006; Robertson, 2008). Υπό αυτή την έννοια, η κληρονομιά δεν είναι απλώς μια ηγεμονική διαδικασία από πάνω προς τα κάτω, αλλά μπορεί να αποτελέσει ένα μέσο με το οποίο οι περιθωριοποιημένες ομάδες διαμορφώνουν την ταυτότητά τους, οικοδομούν κοινότητα αλλά και πολιτική νομιμοποίηση. (Νονοα, 2022)

Οι Antonio Gramsci και Iain Robertson (2008), μελετώντας μέσα από ένα παρόμοιο πρίσμα την κληρονομιά ως κοινωνική διεκδίκηση και ως μια εκ των κάτω εξεγερτική διαδικασία, εστιάζουν στα “αντι-ηγεμονικά” χαρακτηριστικά που ανακύπτουν από αυτήν ως πεδία διατήρησης τοπικών και κοινωνικών ταυτοτήτων. Διότι μέσα από τέτοιες πρακτικές δημιουργείται η αίσθηση του “ανήκειν” των ατόμων σε κοινότητες και κοινωνικές ομάδες που παράλληλα διατηρούν τα ταυτοτικά στοιχεία τους και αντιστέκονται στα κυρίαρχα προωθούμενα πρότυπα. «Πρακτικές και διαδικασίες οι οποίες είναι μη γραμμικές, έμφυλες, προοδευτικά παραβατικές και πολυεπίπεδες, και οι οποίες συγκρούονται με το δημόσιο και το επίσημο και δημιουργούν ένα άτυπο προερχόμενο από τα κάτω περιβάλλον εντός

3 ιδ. μεταφρ.

του αστικού μωσαϊκού της πόλης και σε μεγάλη κλίμακα της κοινωνίας» (Sweet, 2015: 739). Συγκεκριμένα, η Faranak Miraftab (2009) σε μια προσπάθεια ορισμού της εξεγερμένης κληρονομιάς θέτει ορισμένες αρχές που ακολουθούνται στα πλαίσια ενός εξεγερτικού σχεδιασμού που αναγεννά τη μνήμη στο σήμερα, οι οποίες αξίζει να σημειωθούν στο παρόν έργο προκειμένου να εξηγηθεί όσο το δυνατόν καλύτερα αυτό το αποτύπωμα της μνήμης και οι διαδικασίες που το παράγουν. Έτσι, λοιπόν, η Miraftab (2009: 33) όρισε τις «αρχές του εξεγερτικού σχεδιασμού με βάση τρία βασικά στοιχεία που τις χαρακτηρίζουν, δηλαδή ως αντι-ηγεμονικές, παραβατικές αλλά και «φαντασιακές». Αρχικά ως αντι-ηγεμονικές επειδή αποσταθεροποιούν την ομαλοποιημένη τάξη πραγμάτων που επικρατούν σε μια κοινωνία. Παραβατικές γιατί υπερβαίνουν τον χρόνο και τον τόπο, τοποθετώντας την ιστορική μνήμη και τη διακρατική συνείδηση στο επίκεντρο των ενεργειών τους. Και τέλος «φαντασιακές» γιατί προωθούν εναλλακτικά μέλλοντα.» Διότι η μνήμη όσο και ο τόπος αποτελούν τον σύνδεσμο μεταξύ του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος που φαντάζονται και προσπαθούν να χτίσουν οι άνθρωποι για το περιβάλλον στο οποίο ζουν και δραστηριοποιούνται. Γι' αυτό και ενώ το νεοφιλελεύθερο κράτος στο οποίο ζούμε σήμερα και γενικότερα η εξουσία ενός τόπου εργάζεται για να αποσιωπήσει κάθε αναφορά σε ένα κοινωνικό παρελθόν, οι εξεγερτικές πρακτικές «διεγείρουν τις ιστορικές συλλογικές μνήμες και ιστοριοποιούν τα προβλήματα που προκύπτουν από τις ενέργειες και τις αδράνιες των αρχών, αυτό που ο Sandercock (1998) αποκαλεί εξεγερμένες ιστοριογραφίες» (Miraftab, 2009: 45).

Πρόκειται δηλαδή για συγκρουσιακούς τρόπους μνήμης μια εξεγερμένης κληρονομιάς που υλοποιείται εντός του αστικού τερέν της πόλης. Τόποι με έντονο χωρικό αποτύπωμα που δημιουργούν ρωγμές στην επιφάνεια του και αναδιαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται επάνω του. Η εξεγερμένη κληρονομιά προσφέρει μια εναλλακτική λύση για την επισκευή αυτών των τοπίων που μπορεί να βοηθήσουν στη δημιουργία ενός πιο δίκαιου κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά διαγεννηακού μέλλοντος. Ακόμη οι εξεγερμένες μνήμες και η κληρονομιά που αυτές διαγράφουν επάνω στο χώρο συνδέονται άμεσα με την φροντίδα των ατόμων που ενυπάρχουν μέσα από αυτές τις μνήμες και τα βιώματα. Πέρα δηλαδή από τον συγκρουσιακό διάλογο που αναπτύσσουν με την εξουσία και πολλές φορές και με άλλες κοινωνικές ομάδες και πολιτιστικές ελίτ με τις οποίες συμβιώνουν στο χώρο, οι μνήμες αυτές λειτουργούν ως ένα εργαλείο αυτοφροντίδας ατόμων, ομάδων και συλλογικοτήτων. Αυτή η οπτική της εξεγερμένης μνήμης και κληρονομιάς θα αναπτυχθεί παραπάνω εν συνεχεία, εξετάζοντας το παράδειγμα μελέτης της αντιδικτατορικής αντίστασης.

Ωστόσο εδώ σε ένα πρώτο εισαγωγικό επίπεδο για αυτή την όψη της μνήμης αξίζει να σημειώσουμε πως «η εξεγερμένη κληρονομιά ως ηθική της φροντίδας⁴ που βασίζεται στον τόπο, προτείνει ότι η φροντίδα πρέπει να κινηθεί πέρα από τον ιδιωτικό χώρο και να εξελιχθεί σε μια πολιτική κοινοτική έννοια για να επικεντρωθεί σε πολλαπλές κλίμακες και επίπεδα ζωής.»(Nouoa, 2022 :14)⁵

Τίθεται επομένως με ξεκάθαρο τρόπο η διάσταση του χώρου και η κλίμακα στην οποία διαδραματίζονται εξεγερτικές εκφράσεις της μνήμης. Διότι η φροντίδα τόσο του τόπου όσο και του βιώματος των ατόμων μέσω της εξεγερμένης μνήμης χρησιμοποιεί το δημόσιο χώρο και κυρίως το αστικό έδαφος της πόλης. Αποτελεί μια εξωστρεφή διαδικασία καθώς έχει τον αστικό χώρο ως το βασικό της εργαλείο ενώ παράλληλα μέσω αυτού μετατρέπεται σε μια πολιτική και κοινωνική διαδικασία. Η εξεγερμένη κληρονομιά λόγω των τρόπων και των διαδικασιών που κατασκευάζεται σέβεται τα άτομα και τις ομάδες που την διαμορφώνουν και τις μνήμες και τα βιώματά τους, δίνοντας τους την ελευθερία και το χώρο να ανασυρθούν στο χώρο της πόλης και να ξεπεράσουν τα όρια που θέτει η εξουσία.

4 Σύμφωνα με έννοιες περί ηθικής της φροντίδας που αναλύουν οι Noddings (1984), Robinson (2011), Tronto, (2013) με κέντρο φεμινιστικές θεωρίες.

5 ιδ. μετρωφ.

Ταυτόχρονα όπως κάθε άλλη μορφή εξέγερσης δημιουργεί εντάσεις και αναδιαμορφώνει τον αστικό πυρήνα της πόλης ενώ παράλληλα επιδρά ριζικά κι άλλοτε βίαια στην μεταλλαγή της δομής μιας κοινωνίας του τόπου. Έτσι και μέσω της εξεγερμένης μνήμης εισάγονται και συνθέτονται ταυτότητες πολιτών που εμπλουτίζουν και ενισχύουν τον ποικιλόμορφο χαρακτήρα της πόλης. Τελικά, όπως τονίζει η Νονοα (2022), «η προσέγγιση της εξεγερμένης κληρονομιάς που είναι μη γραμμική, διατομεακή, πολυεπίπεδη, παραβατική και δημιουργική και η οποία εκτείνεται σε επίσημους και ανεπίσημους χώρους συμμετοχής και αγκαλιάζει ηθικές πρακτικές φροντίδας βάσει τόπου, μπορεί να αποκαταστήσει τους στόχους διατήρησης και σχεδιασμού για την οικοδόμηση πιο δίκαιων κοινοτήτων». (Νονοα, 2022 :17) Με σκοπό να εξετάσουμε αν η παραπάνω διαπίστωση υλοποιείται πέρα από τα όρια της Χιλής και τις θεωρητικές αναλύσεις των ερευνητών, στο επόμενο κεφάλαιο η θεωρία περί εξεγερμένης μνήμης και κληρονομιάς γειώνεται στη περιοχή μελέτης. Δηλαδή αυτή η ερευνητική διαδικασία θα λάβει χώρα στο αστικό κέντρο της Αθήνας εντός του οποίου εξετάζεται μια συγκεκριμένη χρονική περίοδος της ιστορίας, η αντιδικτατορική αντίσταση και συγκεκριμένα ο ρόλος και το αποτύπωμά της στο σήμερα.

2

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Ηρευνήτρια Aleida Assaman εισάγει τον όρο της μνημοϊστορίας προκειμένου να αναφερθεί στη χρήση και στη χρησιμότητα της μνήμης και των μαρτυριών μέσα στην κατασκευή της ιστορίας. Συγκεκριμένα αναφέρει πως «η μνημοϊστορία δεν είναι το αντίθετο της ιστορίας αλλά ένας από τους κλάδους της... έχει μια δική της προσέγγιση στο ότι αφήνει σκόπιμα στην άκρη τις συγχρονικές πτυχές αυτού που ερευνά. Επικεντρώνεται αποκλειστικά σε εκείνες τις πτυχές της σημασίας και της συνάφειας που είναι προϊόν της μνήμης –δηλαδή της προσφυγής στο παρελθόν– και που εμφανίζονται μόνο υπό το φως μεταγενέστερων αναγνώσεων.» (Assmann, 2008: 49-72) Συνεπώς, οι μαρτυρίες των ανθρώπων αποτελούν βασικό εργαλείο σύνθεσης της ιστορίας ενός τόπου και έχουν την ικανότητα και τη δυναμική να ενώσουν τις ασυνέχειες που έχουν κατασκευαστεί από το κυρίαρχο αφήγημα. Μέσα από μνήμες που ανασύρουν τα άτομα κατά την εξιστόρηση του παρελθόντος τους και του βιώματός τους, αναβιώνουν έναν παρελθοντικό κοινωνικό χώρο με τις αποτυπώσεις του στον υλικό και αστικό χώρο της πόλης. Τα κύρια υποκείμενα βιώνουν αυτό τον χώρο ξανά μέσα από τις μνήμες τους και τον επανανοηματοδοτούν στο σήμερα. Η μια μαρτυρία αλληλοβοηθά την άλλη και κυρίως δρα ενισχυτικά στη μνήμη ατομικά και συλλογικά. Διότι ακούγοντας ή διαβάζοντας κάποιος έναν μάρτυρα να εξιστορεί τις εμπειρίες του, ένας άλλος άνθρωπος ανασύρει ξεχασμένα βιωμένα δικά του κομμάτια. Πέρα όμως από τα άμεσα δρώντα υποκείμενα βοηθά και συνολικά τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες να χτίσουν συνειδήσεις και να εξετάσουν το παρελθόν του τόπου τους από πολλές και διαφορετικές σκοπές. «Στόχος δεν είναι απλώς η δημιουργία ενός αρχείου μνήμης, μιας εγκυκλοπαίδειας αναμνήσεων και προφορικών ιστοριών που δημιουργήθηκαν σε αντίθεση με τις επίσημες μαρτυρίες. Αλλά να επιχειρηθεί η προσπάθεια εναλλακτικών αφηγήσεων που προκύπτουν από τη μνήμη και το βίωμα, οι οποίες αποτελούν απόπειρες αμφισβήτησης του παρελθόντος προκειμένου να καταστεί δυνατή η αναδιαμόρφωση του παρόντος.» (Bakshi, 2017: 27)

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας η μελέτη εστιάζει στη μνήμη της αντιδικτατορικής αντίστασης και κυρίως στο αποτύπωμα που αυτή φέρει στο σήμερα. Προκειμένου να εξεταστεί το αποτύπωμα της μνήμης χρησιμοποιείται ως βασικό και κυρίαρχο εργαλείο ο χώρος διότι επάνω του, όπως προαναφέρθηκε, εγγράφονται οι μνήμες του παρελθόντος διότι ο χώρος γεννά μνήμες αλλά και αντίστροφα μνήμες γεννιούνται και γίνονται απτές μέσα σε αυτόν. Έτσι ο χώρος ή αλλιώς η περιοχή μελέτης που χρησιμοποιείται στην εν λόγω περίπτωση είναι το αστικό κέντρο της Αθήνας, διότι στην κλίμακα της χώρας της Ελλάδας, συμπυκνώνει εθνικές αφηγήσεις, αντιδικτατορικές δράσεις του τότε και του τώρα, μνημεία και καθημερινότητες. Παράλληλα όμως, η χωρική αυτή προσέγγιση εμπλουτίζεται με τις μνήμες και τις αφηγήσεις ανθρώπων που βίωσαν τη δικτατορία και οι οποίοι ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στην περιοχή μελέτης.

Στα πλαίσια, λοιπόν, της παρούσας διπλωματικής διεξήχθη έρευνα πεδίου, τμήμα της οποίας ήταν οι συνεντεύξεις με ενεργά υποκείμενα της αντιδικτατορικής αντίστασης. Πρόκειται για ανθρώπους που είχαν ενεργό ρόλο και έντονη πολιτική δράση κατά τη διάρκεια της Χούντας. Λόγω του ηλικιακού φάσματος στο οποίο ανήκαν συναντήσαμε δυσκολίες κατά την διεξαγωγή και διεκπεραίωση της ποιοτικής έρευνας πεδίου. Στην έρευνα έλαβαν μέρος μέλη του Συλλόγου Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιαστικών 1967-1974 (Σ.Φ.Ε.Α.), η Όλγα, ο Γιάννης Φελέκης και ο Κοσμάς Ιωάννου. Η ταυτότητα των ατόμων τότε και τώρα και η αντιδικτατορική τους δράση επί Χούντας είναι η εξής:

Τα μέλη του Σ.Φ.Ε.Α. που συνομιλήσαμε είναι διοικητικά μέλη του Συλλόγου που στο παρελθόν συμμετείχαν ενεργά στην αντιδικτατορική αντίσταση. Ένας εκ των οποίων ο Γ., αναφέρει για τη δράση του τότε πως *«Εγώ ήμουν οικοδόμος τότε. Και πριν μπω φυλακή επί Χούντας και μετά δούλευα στην οικοδομή. Ασχολούμουν με τα σωματεία στο χώρο. Εμείς που ήμασταν είτε στις φυλακές είτε στις εξορίες δεν είμαστε απλά στιγματισμένοι είμαστε για τις δυνάμεις της δημόσιας τάξης και ασφάλειας κυριολεκτικά κόκκινο πανί...Εδώ στο Σύλλογο είμαι ενεργό και εκλεγμένο μέλος του Δ.Σ.. Αν και*

ανήκω σε πολιτικό κόμμα της αριστεράς, εδώ προσπαθώ ο λόγος μου να χαρακτηρίζεται μόνο από ένα στοιχείο, το παρελθόν μου στην αντιδικτατορική αντίσταση. Γι αυτό και δε θα σου μιλήσω σαν μέλος του πολιτικού κόμματος στο οποίο είμαι, θα σου μιλήσω σαν αγωνιστής που με βάση τις δυνάμεις που είχε κι όσο μπόρεσε, συνέβαλε σε έναν κοινό αγώνα.» Πέρα από την προσωπική του πολιτική ταυτότητα στο παρόν πληροφορούμαστε γενικότερα για τη σύνθεση του Συλλόγου. Χαρακτηριστικά αναφέρεται από τα ίδια τα μέλη ότι «έχουμε αγωνιστές σε όλο το πολιτικό φάσμα. Έχουμε δηλαδή και αγωνιστές λίγους αλλά υπαρκτούς που είναι δεξιοί. Και είναι ακόμα περισσότεροι αυτοί οι οποίοι συμμετείχαν σε διάφορες αντιστασιακές οργανώσεις που δεν ήταν πολυάριθμες αλλά ήταν αρκετές, αυτές των στρατιωτικών. Ωστόσο η πλειοψηφία που απαρτίζει το Σύλλογο είναι άτομα που ανήκουν και δρουν στον αριστερό χώρο. Αν θέλουμε να μιλήσουμε με αριθμούς, οι εγγεγραμμένοι στο Σ.Φ.Ε.Α. αυτή τη στιγμή είναι περίπου 700. Από αυτούς ψηφίζουν με βάση τις φετινές εκλογές του Συλλόγου γύρω στους 300. Τα ενεργά μέλη με την έννοια της παρουσίας μας εδώ στο χώρο είμαστε ελάχιστα.»

Η Όλγα τότε ήταν μαθήτρια της Πέμπτης Γυμνασίου και μέλος της νεολαίας Ρήγας Φεραίου, σήμερα ανήκει στο χώρο της αριστεράς και συμμετέχει ενεργά σε κινηματικές διαδικασίες. Η ίδια αναφέρει «Εγώ τότε πήγαινα 5η Γυμνασίου στο Νέο Ηράκλειο, ήμουν κάτοικος της Νέας Ιωνίας. Η πολιτική μου δράση ξεκίνησε τότε σαν μαθήτρια. Οι περισσότεροι είχαμε πολιτικό δράση στο σχολείο. Η οργάνωση του Ρήγα Φεραίου τότε είχε την πλειοψηφία στη νεολαία... Από εκείνη τη στιγμή μέχρι και σήμερα συμμετέχω σε δράσεις, στα κινηματικά που λέμε. Είμαι στο δρόμο για να διαδηλώσω για ότι μέχρι σήμερα μας καταπιέζει.»

Ο Γιάννης Φελέκης μιλώντας για την πολιτική του δράση ανά τα χρόνια, έχοντας ως πυρήνα την αντιδικτατορική αντίσταση, αναφέρει πως αυτή ξεκινά προδικτατορικά το 1958 και λαμβάνει χώρα μέχρι και σήμερα. «Την περίοδο εκείνη 1959-1961 γινόντουσαν πολλές απεργίες, υπήρξε ένας συνδικαλιστικός οργανισμός, να ξαναστηθούν τα σωματεία και ήτανε και η πρώτη φορά για διεκδικήσεις. Εγώ είχα ενεργή συνδικαλιστική δράση σε ότι δουλειά έκανα. Πριν μπω φαντάρος ήμουν γραμματέας των Λαμπράκηδων. Το πραξικόπημα με βρήκε στο στρατό στη Θεσσαλονίκη γιατί είχα ήδη μπει το 1966. Σε γενικά πλαίσια εκεί που ήμασταν (μετάθεση Ξάνθη) ο στρατός ήταν καλός. Είχε βέβαια τα στρατοδικεία όπως και λίγο ξύλο από τον λοχαγό... Μετά τον στρατό με την επιστροφή μου στην Αθήνα ήρθε και η πρώτη σύλληψη το 1967 από το Λιμενικό λόγω της προδικτατορικής συνδικαλιστικής μου δράσης, με άφησαν μετά από δυο μήνες... Η δεύτερη σύλληψη λόγω της συμμετοχής μου στον αντιδικτατορικό αγώνα ήρθε το 1969. Εκείνη τη φορά έφαγα πάρα πολύ ξύλο. Προφυλακίστηκα στις φυλακές Αβέρωφ και στη συνέχεια δικάστηκα το Νοέμβριο του 1969. Η ποινή μου ήταν 8 χρόνια, έκανα φυλακή τα 5,5 από το 1969 μέχρι το 1973 και μετά το Πολυτεχνείο άλλους 9 μήνες στη Γυάρο... Μεταδικτατορικά στην Αθήνα είχα ενεργή πολιτική δράση και ήμουν συνέχεια στο δρόμο. Ακόμα και τότε ήμουν συνήθης ύποπτος όποτε συνέβαιναν επεισόδια σε πορείες. Καθετί που γινόταν με συλλαμβάνανε προληπτικά μήπως και βρουν κάτι. Μου φόρτωναν τα πάντα και τα συνδικαλιστικά και περί εξύβρισης αρχής και απείθειας, για διαδηλώσεις, επεισόδια, για τα έντυπα που εξέδιδα. Η κατάσταση άλλαξε μετά το 1990.»

Η προσωπική ιστορία του Κοσμά Ιωάννου στην αντιδικτατορική αντίσταση ξεκινά κι αυτή νωρίς, το 1956, έχοντας ο ίδιος έντονη πολιτική ζύμωση προδικτατορικά. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ήταν γενικός γραμματέας στην Ε.Δ.Α. (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά). «Οργανώθηκα, μπήκα στο χορό και όποιος μπαίνει σε αυτό το χορό δεν είναι δρόμος 100 μέτρων, είναι μαραθώνιος. Ή αντέχεις και τον βγάξεις ή άλλος φεύγει στα 100, άλλος στα 200, άλλος στα 500, κι άλλος μένει εκεί... Από την πρώτη μέρα της Χούντας με ψάξανε αλλά τελικά εξορία πήγα στις 11 Ιουνίου του 1967 στη Γυάρο. Κάποια στιγμή δεν άντεξα παραδόθηκα, φοβήθηκα για τη γυναίκα μου, μην τη πιάσουν και τη δείρουν για εμένα. Μου είπαν να κάνω δήλωση μετανοίας, τους είπα να κάνουν ότι είναι να κάνουν και να προχωρήσουν στη σύλληψή μου γιατί δεν υπήρχε περίπτωση να αποκηρύξω ένα κόμμα που ήταν νόμιμο μέχρι πρότινος και ήμουν μέλος του και τότε έγινε παράνομο. Με πήγανε

στην Ασφάλεια Νέας Ιωνίας γιατί έμενα στην περιοχή. Την ώρα που με παίρνουνε μέσα μου λέει ένας Χωροφύλακας που με γνώριζε λόγω της πολιτικής μου δράσης με ένα ειρωνικό ύφος «κύριε Ιωάννου ήρθατε κι εσείς;». Εγώ δε μίλησα και συνέχισε αυτός λέγοντας «Αυτή τη φορά όμως σας κάναμε βίδες, δεν πρόκειται να σηκώσετε κεφάλι ποτέ», αναφερόταν στην ΕΣΑ και τους αριστερούς. Εκεί όμως δεν κρατήθηκα και του απάντησα, του είπα «άκου να σου πω κύριε ..., ένα πράγμα να ξέρεις οι βίδες υπάρχουνε και κάποια στιγμή θα ξανά συνδεθούν». Για καλή μου τύχη δεν έφαγα τότε ξύλο γιατί την ώρα που το είπα άνοιξε η πόρτα από το χώρο των ανακρίσεων και με φωνάξανε μέσα. Όταν τελείωσε η δικτατορία επί Καραμανλή τον πέτυχα ξανά αυτόν τον χωροφύλακα στο δρόμο στη Νέα Ιωνία. Μου λέει «Κύριε Ιωάννου θα ήθελα να σας ζητήσω συγγνώμη για εκείνες τις εποχές ήταν διαφορετικές». Του λέω «Θυμάστε τι σας είπα; Ότι οι βίδες υπάρχουν και θα ξανά συνδεθούν, να λοιπόν που πραγματοποιήθηκε»... Στην εξορία έμεινα συνολικά 3,5 χρόνια συνολικά πρώτα στη Γυάρο και μετά στη Λέρο, στην αποθήκη υφάλων όπλων. Υπήρχε ένα σφίξιμο εκεί, υπήρχε η πίεση να υπογράψεις δήλωση... Εκεί ήμουν ο ταχυδρόμος του στρατοπέδου... Στους τόπους εξορίας ήμουν με τον Νεγροπόντη, τον Ρίτσο, τον Γλέζο, τον Λουλέ, τον Κεπέση, τον Φλωράκη, τον Μπουκουβάλα, τον Σεβαστάκη, τον Κώστα τον Προβελέγγιο, είχαμε μεγάλες φυσιογνωμίες της αριστεράς και του αντιδικτατορικού αγώνα, ποιητές, γιατρούς, καπετάνιους.... Όταν γύρισα δε με ξανά ενόχλησαν αν και με παρακολουθούσαν διαρκώς μήπως και βρουν κάποια χρήσιμη πληροφορία. Ήταν σαν να έχω προσωπική φρουρά, υπήρχαν Ασφαλίτες έξω από το σπίτι μου κάθε μέρα μέχρι να πέσει η Χούντα. Η συμμετοχή μου ωστόσο στην Αντιδικτατορική Αντίσταση συνεχίστηκε μέχρι να πέσει το αυταρχικό καθεστώς και η δράση μου στην Αριστερά συνεχίζεται μέχρι και σήμερα όσο μου επιτρέπει η ηλικία μου».

Κατά την διεξαγωγή των συνεντεύξεων τα άτομα που πήραν μέρος κλήθηκαν να απαντήσουν σε κάποια κοινά ερωτήματα ως προς το αποτύπωμα της αντιδικτατορικής αντίστασης στο σήμερα. Στο ερώτημα για τα σημεία μέσα στην πόλη που εγείρουν τις μνήμες από τον αντιδικτατορικό αγώνα του καθενός και της καθεμιάς, οι απαντήσεις σε κάποια σημεία συγκλίνουν και επιλέγονται κοινοί τόποι μέσα στον αστικό χώρο. Βέβαια επειδή ο κάθε ομιλητής και ομιλήτρια μιλά υπό το πρίσμα του προσωπικού του βιώματος κάποια χώροι διαφέρουν αλλά εμπλουτίζουν στο σύνολο τους μνημονικούς τόπους της πόλης. Ο Γ., μέλος του Σ.Φ.Ε.Α. αναφέρει πως μέσα στην πόλη είναι πολλά σημεία που του θυμίζουν τον αντιδικτατορικό αγώνα με πιο σημαντικά τα κτίρια των καταλήψεων της Νομικής Αθηνών και του Πολυτεχνείου. «Τις κορυφαίες στιγμές του αντιδικτατορικού αγώνα», όπως τις χαρακτηρίζει. Η Όλγα στην ίδια ερώτηση απαντά πως οι μνήμες της αναγεννιούνται σε έναν πιο συγκεκριμένο τόπο, αυτόν του Πολυτεχνείου. Η ίδια ανασύρει τις μνήμες της Εξέγερσης του Πολυτεχνείου μέσα από τον ίδιο το χώρο: «Σκέψου να έχεις περάσει από εκείνο το σημείο να έχεις δει τα παιδιά να φωνάζουν πάνω στη πύλη, να φωνάζουμε όλοι μαζί και μετά από μια ώρα δύο να μαθαίνεις ότι μπήκε το ταγκ. Με έπιασε η ψυχή μου δε το πίστευα. Σκέψου τι συναισθήματα δημιουργήθηκαν σε εμάς, σε μια κιόλας πιο τρυφερή ηλικία. Η Πύλη για εμένα είναι ένα σημάδι χαραγμένο μέσα μου.»

Ο Γ. Φελέκης μέσα από το προσωπικό του βίωμα και τον συλλογικό αντιδικτατορικό αγώνα ανασύρει συνολικά μέσα στο αστικό τοπίο της πόλης αυτές τις μνήμες. Αναφέρει πως «όλα μέσα στην πόλη αλλά και μέχρι έξω από αυτήν στα προάστια φέρνουν στο μυαλό μου στιγμές και γεγονότα της αντιδικτατορικής αντίστασης και της δράσης μου μέσα σε αυτήν. Και οι φυλακές του Κορυδαλλού και το Δικαστικό Μέγαρο που ήταν οι φυλακές Αβέρωφ και το Πολυτεχνείο. Από τη δραστηριότητα μου επί Χούντας, οι χώροι που δούλευα, τα αστυνομικά τμήματα από τον Υμηττό μέχρι το Περιστέρι και τη Φιλαδέλφεια, όπου με συλλαμβάνανε, σε κάθε επεισόδιο που κάτι γινότανε. Τα δικαστήρια όπως το Αρσάκειο, η Σάντα Ρόζα, τα καινούργια στην Ευελπίδων, οι δίκες μου εκεί σε αυτά. Οι χώροι βασανισμού όπως το ΕΑΤ-ΕΣΑ που έμεινα και βασανίστηκα σκληρά για ένα μήνα πριν πάω εξορία στη Γυάρο. Όλη η πόλη, μου κρατάει ζωντανές αυτές τις μνήμες μέχρι και σήμερα.» Ο Κ. Ιωάννου μιλάει κι αυτός για μνήμες που συναντά συνολικά στην πόλη της Αθήνας αλλά και στη γειτονιά της Νέας Ιωνίας όπου διέμενε από πολιτικές και συνδικαλιστικές του δράσεις κατά την περίοδο της Χούντας και της αντι-

δικτατορικής αντίστασης. Χαρακτηριστικά, λέει πως «δεν σταματούν οι ιστορίες και οι μνήμες που μου έρχονται στο μυαλό από εκείνο το καιρό, είναι πανταχού παρούσες».

Πέρα όμως από τις χωρικές εκφράσεις της μνήμης ή των μνημών που ανέκυψαν μέσα από την προσωπική ιστορία του καθενός και της καθεμίας, οι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρθηκαν και στη σημασία και στη θέση της μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης στο σήμερα αλλά και για τη χρονική διατήρηση και ιστορική συνέχεια που επιθυμούν να έχει. Ο Κ. Ιωάννου τόνισε πως στην Ελλάδα πάντα η μνήμη παραγκωνίζεται αλλά μέσα από διαδικασίες του κόσμου αυτή μπορεί να ζωντανέψει ξανά μέσα στο χώρο. Η ίδια άποψη ενισχύεται και από την Όλγα η οποία πιστεύει πως η μνήμη της αντιδικτατορικής αντίστασης παραγκωνίζεται σήμερα και κυρίως στη νέα γενιά. Φοβάται πως θα καταντήσει στο μέλλον μια τυπική γιορτή και θα μείνει μόνο στην γενιά που τα έζησε όλα αυτά μονάχα σαν ανάμνηση. Ωστόσο από την άλλη τα μέλη του Σ.Φ.Ε.Α. αντικρούουν αυτές τις απόψεις ή προσπαθούν να τις ανατρέψουν μέσα από επιμέρους τόπους μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης μέσα στον χώρο της πόλης, όπως θα αναλυθούν στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου.

Οι συζητήσεις με αυτά τα άτομα είχαν ως κοινό πυρήνα τον αντιδικτατορικό τους αγώνα, τις μνήμες του από την τότε δράση τους και τη σχέση αυτών των μνημών με το χώρο αλλά και την σημασία και το αποτύπωμα αυτών στη σύγχρονη πόλη. Μεθοδολογικά στο συγκεκριμένο τμήμα της έρευνας πεδίου, εξετάζουμε τη δυναμική της μνήμης σε συσχετισμό με το κυρίαρχο αφήγημα που επικρατεί σήμερα σε έναν τόπο, μέσα από τις προσωπικές μαρτυρίες δρώντων υποκειμένων και του βιώματός τους κατά την χρονική περίοδο της δικτατορίας που εξετάζεται. Παρόμοια μεθοδολογία έχει ακολουθήσει στο έργο “Topographies of Memory” η Anniita Bakshi (2017: 15-27), χρησιμοποιώντας μαρτυρίες από καθημερινές εμπειρίες ανθρώπων προκειμένου να ανακατασκευάσει έναν τόπο που ανεγείρεται μέσα από τις μνήμες τους και προσδίδει μια ακόμη μορφή στον συνολικό αστικό χώρο. Έτσι λοιπόν στην περίπτωση μας, οι μαρτυρίες συνιστούν τα βασικά μας εργαλεία για να επανανοηματοδοτήσουμε το χώρο και να ανακαλύψουμε τα ίχνη αυτών των μνημών και αφηγήσεων μέσα σε αυτόν. Τα άτομα που συμμετέχουν στην έρευνα πεδίου “θυμούνται” την καθημερινότητά τους εκείνη την χρονική περίοδο που εξετάζεται στο παρόν έργο. Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας μέσα στο ευρύτερο αστικό περιβάλλον της πόλης αναπτύσσονται πολλαπλά τοπία μνήμης είτε μέσα από αναπαραστάσεις είτε μέσα από αφηγήσεις του κράτους, των κοινωνικών ομάδων αλλά και των ιδίων των ατόμων. (Nora, 1989 ; Jordan, 2006) Οι μαρτυρίες των ατόμων που πηγάζουν από το προσωπικό τους βίωμα κατασκευάζουν τέτοιους τόπους και τοπία μνήμης, δομούν μικρές τοπικές κληρονομίες και αναδιαμορφώνουν την συνολική μορφή του αστικού χώρου.

Έτσι, λοιπόν, λόγω της συσχέτισης και της αμφίδρομης σχέσης μνήμης και χώρου επιχειρούμε να εξετάσουμε το ένα σε συνάρτηση με το άλλο. Δηλαδή η μελέτη προσανατολίζεται στην ιστορική περίοδο της αντιδικτατορικής αντίστασης και εστιάζει στα αστικά στοιχεία αλλά και στις μνήμες που ανασύρονται και αποτυπώνονται επάνω στο αστικό έδαφος της πόλης. Πρόκειται για μια συνθετική διαδικασία στην οποία συμμετέχουν παράλληλα μαρτυρίες, τόποι μνήμης αλλά και συνολικά η ίδια η πόλη με τα επιμέρους στοιχεία της, Διαφορετικές εμπειρίες, αφηγήσεις αλλά και ερμηνείες εκείνης της περιόδου ζωντανές στο σήμερα και αποτυπωμένες σε ένα κοινό έδαφος, τον αστικό χώρο της πόλης. Αυτή η διεργασία γίνεται με σκοπό να δούμε τη σημασία αυτών των μνημών στο χώρο αλλά και το αποτύπωμα που αφήνουν στο πέρασμά τους στην σημερινή κοινωνία.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα πείραμα που επιχειρούμε να δοκιμάσουμε ώστε να δούμε τη σχέση της εξουσίας με μνήμες ή καλύτερα με ιστορικές περιόδους που η ίδια ερχόταν σε σύγκρουση με το λαό και ασκούσαν βία προς αυτόν. Η περίοδος της δικτατορίας στην Ελλάδα είναι μια “μαύρη” σελίδα για τη σύγχρονη ιστορία της όπως πολλοί την χαρακτηρίζουν. Ωστόσο αποτελεί ένα δείγμα μιας βίαιης και ανελεύθερης εξουσίας μέσω της οποίας σχηματίστηκαν κοινωνικές δομές, καταστάθηκαν άτομα και διαδικασίες. Αξίζει να δούμε αν και ποια στοιχεία της αποτινάχτηκαν από

τις επόμενες κυβερνήσεις και ποια συνέχισαν να υπάρχουν ακόμα και στις μετέπειτα δημοκρατικές μορφές διακυβέρνησης της χώρας, αν και αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης αυτής της διπλωματικής. Έτσι, θα εξετάσουμε την περίοδο της αντιδικτατορικής αντίστασης και κυρίως το σύγχρονο αποτύπωμά της στο αστικό κέντρο της Αθήνας από διαφορετικές σκοπιές πέραν των μαρτυριών, έχοντας ως απώτερο σκοπό μια πιο συμπεριληπτική εξέταση του ζητήματος ώστε να καταλήξουμε σε ορθότερα συμπεράσματα επί του θέματος.

Αρχικά στο επόμενο στάδιο της έρευνας, εξετάζεται η επίσημη εκδοχή της ιστορίας που εκφράζεται στο χώρο από το Μουσείο Ε.Α.Τ.-Ε.Σ.Α.-Σ.Φ.Ε.Α.. Το Μουσείο αποτελεί έναν επίσημο φορέα του κράτους μέσα από τον οποίο η ιστορία ξεδιπλώνεται σύμφωνα με το κυρίαρχο αφήγημα. Επιχειρείται κατά αυτό τον τρόπο μέσα από βιβλιογραφική και επί τόπια έρευνα ενισχυτικά και με τη βοήθεια των μαρτυριών να αποσαφηνιστεί η θέση του στο σύγχρονο δημόσιο χώρο της πόλης και γενικότερα το χωρικό και κοινωνικό του αποτύπωμα. Πέραν της θέσης του στο χώρο, άξιο μελέτης είναι ο τρόπος που μεταφέρει τις μνήμες της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου στο σήμερα κι αν καταφέρνει την επαγρύπνησή τους.

Μετέπειτα η έρευνα απομακρύνεται από το επίσημο και στρέφεται στις μνήμες των ίδιων των κοινωνικών ομάδων που εξεγείρονται, ενεργοποιώντας τις. Μια τέτοια έκφραση της μνήμης εκ των κάτω είναι η Πορεία του Πολυτεχνείου που αποτελεί και τη δεύτερη υποπερίπτωση που αναλύεται. Εξετάζονται τα ίχνη που αφήνει στον αστικό ιστό της πόλης ενώ παράλληλα ενώνει τα ιστορικά θραύσματα του παρελθόντος που βρίσκονται κρυμμένα και θρυμματισμένα μέσα σε αυτόν. Η Πορεία μέσα από τις μνήμες που αναγεννά, επικαιροποιεί και επανεμφανίζει συμβάντα και ιδεολογίες ενώ παράλληλα αυτές καταφέρνουν να αναδυθούν στην αστική επιφάνεια μεταλλάσσοντας την με έναν αιχμηρό τρόπο που θα αναφερθεί εν συνεχεία. Ο τρόπος που εξετάζεται η Πορεία του Πολυτεχνείου είναι μέσα από τη μελέτη της ιστορικής της εξέλιξης ανά τα χρόνια αλλά και μέσα από την ίδια τη βιοματική εμπειρία του ερευνητή και με τη βοήθεια των συνεντεύξεων.

2.1 Μουσείο Ε.Α.Τ.-Ε.Σ.Α.-Σ.Φ.Ε.Α.: Η επίσημη έκφραση του κυρίαρχου στο χώρο

2.1.1 θέση, ιστορία, διαχείριση

Το Μουσείο ΕΑΤ -ΕΣΑ-ΣΦΕΑ, όπως κάθε μουσείο, αποτελεί την επίσημη εκδοχή της ιστορίας που μέσα στο χώρο του εκφράζονται μνήμες της αντιδικτατορικής αντίστασης. Στην προκειμένη περίπτωση μελέτης θα γίνει προσπάθεια να εξετάσουμε τόσο το περιεχόμενο των εκθεμάτων και το ρόλο της μνήμης μέσα σε αυτό όσο και τη συνολική σημασία του Μουσείου στον αστικό ιστό της Αθήνας.

Βλέποντας αρχικά και γενικά, μέσα σε τέτοιους χώρους όπως τα Μουσεία ή αλλιώς μέσα στους επίσημους τόπους μνήμης, η ίδια η μνήμη επανακατασκευάζεται εντός τους και αποτελεί τμήμα της επίσημης πολιτιστικής κληρονομιάς. Επιμελητές και διαχειριστές αυτών των χώρων συνήθως ορίζονται το κράτος και οι θεσμοθετημένοι φορείς του. Είναι αυτοί που μέσα από τη διαχείριση των χώρων αυτών δημιουργούν μια μνημονική χωρική εμπειρία και μέσω του χώρων των Μουσείων και των εκθεμάτων τους αφηγούνται την κατασκευασμένη ιστορία που παράγουν (Assmann, 2011) Μέσω του Μουσείου το κράτος συσχετίζεται με το παρελθόν, δημιουργώντας στο παρόν σχέσεις μαζί του με ποιότητες που μαρτυρούν τη στάση του και τη θέση του προς αυτό και συγκεκριμένα τη στάση του μπροστά σε ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα σε έναν παρελθοντικό χρόνο. Ωστόσο στην περίπτωση του Μουσείου που μελετάται πρωτεύον ρόλο κατέχει ο Σύνδεσμος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών 1967-1974 (Σ.Φ.Ε.Α.) καθώς είναι ο βασικός διαχειριστής του και το κράτος κατέχει έναν υποβοηθούμενο δευτερεύοντα ρόλο.

Ως προς τη χωροθέτηση και την τοποθεσία του, το μουσείο γνωστό και ως Μουσείο της Αντιδικτατορικής Δημοκρατικής Αντίστασης βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας, όμως δεν είναι ευρέως γνωστό στους πολίτες και στους τουρίστες αλλά θα λέγαμε κρυμμένο μέσα στο σύγχρονο και πυκνοδομημένο αστικό ιστό της πόλης. Αυτή η σύντομη διαπίστωση προέκυψε ύστερα από συνομιλίες με μόνιμους κατοίκους της πόλης αλλά και με περαστικούς από αυτήν. Μόνο μια πολύ μικρή μερίδα ατόμων γνώριζε και είχε επισκεφτεί το χώρο του Μουσείου μέχρι σήμερα. Ειδικότερα, πρόκειται για ένα συγκρότημα τεσσάρων λιθοκτιστων κτιρίων που βρίσκονται πίσω από το Πάρκο Ελευθερίας και δίπλα σε έναν σύγχρονο συγκοινωνιακό κόμβο το σταθμό μετρό του Μεγάρου Μουσικής. Η θέση του είναι αντιφατική με την παρουσία του στο δημόσιο χώρο καθώς δεν έχει μεγάλη επισκεψιμότητα αλλά ούτε και είναι εύκολο κανείς να το εντοπίσει αν δεν γνωρίζει την ιστορία του. Ωστόσο αυτή η θέση μεταλλάχθηκε κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της παρούσας διπλωματικής. Συγκεκριμένα πρόσφατα, τον Σεπτέμβριο του 2023, υλοποιήθηκε ανάπλαση⁶ στη διαδρομή που ξεκινά από την οδό Βασιλίσσης Σοφίας και καταλήγει στο συγκρότημα των τεσσάρων κτιρίων, δηλαδή στην οδό Ευζώνων.

Η επέμβαση αυτή στο χώρο καθιστά πιο ορατό στο δημόσιο βλέμμα το Πάρκο, δίνοντας μια παραπάνω εξωστρέφεια στο Μουσείο. Ακόμη προστέθηκε στην αρχή αυτής της διαδρομής και πολύ κοντά στην είσοδο/έξοδο του μετρό σχετική επεξηγηματική πινακίδα με την κάτοψη των κτιρίων και τη χρήση τους ώστε από τη μια να τα γνωστοποιήσει στο ευρύ κοινό και από την άλλη να το προσελκύσει στο να τα επισκεφτούν. Επίσης η διαδρομή αυτή “ντύνεται” λόγω του ονόματος του πάρκου ως Πάρκο Ελευθερίας με πλάκες πάνω στις οποίες αναγράφονται στίχοι, ποιήματα και αποσπάσματα περί Ελευθερίας. Χαρακτηριστικά συναντά κανείς έργα των Μ. Θεοδωράκη, Ν. Καζαντζάκη, Ρ. Φεραίου, Δ. Σολωμού και Γ. Ρίτσου. Κάποια από αυτά τα πρόσωπα όπως ο Μίκης Θεοδωράκης και ο Γιάννης Ρίτσος συνέβαλλαν στον αντιδικτατορικό αγώνα, έχοντας σημαντικό ρόλο εκείνη την εποχή.

6 <https://ypodomos.com/dimos-athinaion-to-parko-eleytherias-metatrapike-se-enan-spoydaio-politistiko-komvo/>

Στην παρούσα εργασία αντλήθηκαν πληροφορίες για τα συγκεκριμένα κτίρια και την ιστορικότητά τους από τα διοικητικά μέλη του Συνδέσμου Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών (Σ.Φ.Ε.Α.) έπειτα από το αρχείο που διαθέτουν αναρτημένο στον ιστότοπο τους αλλά και από συζητήσεις σε μορφή συνεντεύξεων που υλοποιήθηκαν μαζί τους στα πλαίσια της έρευνας και θα παρατεθούν χρήσιμα τμήματά τους εν συνεχεία. Έτσι ως προς την ιστορία των τεσσάρων λιθόκτιστων κτιρίων, οι συγκεκριμένοι χώροι υπάρχουν στην πόλη αρκετά χρόνια αλλά συναντάμε αρκετά κενά στην ιστορία τους. Αναφορικά σύμφωνα με το αρχείο του Συνδέσμου ο χώρος υπήρξε Στρατόπεδο Παραπηγμάτων στα τέλη του 19ου αιώνα κι έπειτα μετατράπηκε σε χώρο βασανιστηρίων και κράτησης.⁷ Ο χώρος του πρώην ΕΑΤ-ΕΣΑ, ήταν μέρος του στρατοπέδου που στεγάζε πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο το 34ο σύνταγμα πεζικού.⁸ Ωστόσο υπάρχει ένα κενό στην ιστορία μεταξύ των Βαλκανικών πολέμων και της δικτατορίας όπου ο χώρος επαναλειτουργεί ως φυλακές και Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα (Ε.Α.Τ.) της Χούντας. Μέλος του Δ.Σ. του Σ.Φ.Ε.Α. ως προς την ιστορία του χώρου σημειώνει πως «ο λόγος που συναντάμε στην αρχή του Πάρκου Ελευθερίας το άγαλμα του Ελευθερίου Βενιζέλου είναι γιατί από εκείνο το σημείο χαιρέτισε το πρώτο εκστρατευτικό σώμα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων». Ωστόσο συμπληρώνει πως «μετά τη λήξη των Βαλκανικών και του εμφυλίου και συγκεκριμένα γύρω στο 1951 μετατρέπεται σε ανακριτικό κέντρο» κι αυτή είναι η τελευταία, ομαλή και ταυτόσημη θα λέγαμε ως προς τη χρήση, μετάβαση πριν καταλήξει ως Ειδικό Ανακριτικό Κέντρο ή αλλιώς βασανιστήριο της Χούντας.

Ανασύροντας στοιχεία από το διαδικτυακό αρχείο του Συνδέσμου βλέπουμε πως «το Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα της Ελληνικής Στρατιωτικής Αστυνομίας, γνωστό ως ΕΑΤ-ΕΣΑ, δεν δημιουργήθηκε από τη στρατιωτική χούντα της 21ης Απριλίου. Δημιουργήθηκε το 1951, ως απόρροια του ανελεύθερου, αυταρχικού και αντιδραστικού κράτους, που οικοδομήθηκε στη χώρα μας μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου. Ανακριτικά καθήκοντα για λογαριασμό του στρατού ξηράς, ασκούσε μέχρι τότε το σώμα της Χωροφυλακής».⁹ Ως προς τη λειτουργία της Χωροφυλακής και την χρήση της επί δικτατορίας το συγκεκριμένο «Σώμα, που διέθετε εμπειρία και ειδική εκπαίδευση, αξιοποίησε στο έπακρο το δικτατορικό καθεστώς μετά την επιβολή του, ορίζοντας ως διοικητή του έναν από τους πλέον αντιδραστικούς αξιωματικούς του στρατού, τον Δημήτρη Ιωαννίδη. Επί των ημερών του, η δύναμη του ΕΑΤ-ΕΣΑ έφτασε τους 20.000 άνδρες. Η επιλογή των ανδρών και των αξιωματικών, γινόταν από τους στρατεύσιμους, με βάση τα “κοινωνικά τους φρονήματα” όπως αυτά αναγράφονταν στα περιβόητα “πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων” που εξέδιδε η χωροφυλακή και η αστυνομία πόλεων. Με την ειδική εκπαίδευση που υποβάλλονταν μετατρέπονταν σε σωστούς γενίτσαρους στη διάθεση των ανωτέρων τους, για την εφαρμογή σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων και επιστημονικών ανακριτικών μεθόδων σε κρατούμενους πολίτες και στρατιωτικούς. Το σώμα αυτό, λόγω της βαρβαρότητας των μεθόδων που εφαρμόζε πάνω στους πολιτικούς κρατούμενους που προσάγονταν εκεί, γρήγορα έγινε μισητό στη νεολαία και στους εργαζόμενους. Το σύνθημα που κυριαρχούσε στις πρώτες μεγαλειώδεις κινητοποιήσεις της μεταπολίτευσης “ΕΣΑ, Ες Ες, βασανιστές”.»¹⁰

Πέρα όμως από την ιστορικότητα του χώρου αξίζει να αναφερθούμε και στο ιδιοκτησιακό καθεστώς που ισχύει για το χώρο του Μουσείου αλλά και του υπόλοιπου κτιριακού συγκροτήματος. Τα τέσσερα λιθόκτιστα κτίρια καθώς και ο περιβάλλοντας χώρος έχουν κριθεί ιστορικά διατηρητέα σύμφωνα με τον Φ.Ε.Κ. 753 Β / 28-8-1997. Ακόμη έχουν παραχωρηθεί στον Σ.Φ.Ε.Α. αλλά λειτουργούν υπό την εποπτεία του Δήμου Αθηναίων.¹¹ Πρόκειται δηλαδή για μια συνεργατική διοίκηση των χώρων που κύριο και βασικό ρόλο για τη διαχείριση των χώρων κατέχει ο Σύνδεσμος ενώ το κράτος επο-

7 Οι παραπάνω πληροφορίες αντλήθηκαν κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων με μέλη του Σ.Φ.Ε.Α. κι έπειτα από επίσκεψη στο χώρο του μουσείου όπου είχαμε πρόσβαση στο ιστορικό τους αρχείο, για το οποίο δεν δύναται να γίνει χρήση λόγω πνευματικών δικαιωμάτων του Μουσείου και του Συλλόγου

8 <https://sfea.gr/eat-esa/mouseio-eat-esa/item/331-eidiko-anakritiko-tmima-tis-ellinikis-stratiotikis-astynomias-e-a-t-e-s-a>

9 Όπως πριν.

10 ο.π.

11 <https://sfea.gr/eat-esa/mouseio-eat-esa/item/323-mouseio-eat-esa>

πεύει τη διαχείρισή τους. Συγκεκριμένα «τα κτήρια του πρώην στρατοπέδου Ε.Α.Τ.-Ε.Σ.Α. έχουν παραχωρηθεί, ως προς την χρήση, στον Σ.Φ.Ε.Α. 1967-1974, στο Δήμο Αθηναίων και στο Μουσείο «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»¹².

Ωστόσο παρατηρώντας τη σημερινή τους κατάσταση διαπιστώνεται ότι κάποια από αυτά έχουν διατηρηθεί στην αρχική τους μορφή ενώ κάποια τμήματα παραμένουν παρατημένα και εγκαταλελειμμένα. Μέσα από αυτήν την κατάσταση γίνεται αντιληπτό το γεγονός ότι τα μέλη του Συνδέσμου της αντιδικτατορικής αντίστασης προσπαθούν να επαγρυπνήσουν τη μνήμη χωρίς να θέλουν να οικειοποιηθούν την ίδια την αντίσταση χιλιάδων αγωνιστών, όπως τονίζουν στις κουβέντες τους. Γίνεται έτσι μια προσπάθεια εκ των κάτω αφήγησης της ιστορίας χωρίς να υπερισχύουν οι κυρίαρχες αφηγήσεις. Όπως μας λέει ενεργό μέλος του Σ.Φ.Ε.Α. «εγώ και όλα τα μέλη που είμαστε εδώ, είμαστε σαν αγωνιστές που με βάση τις δυνάμεις που είχαν όσο μπόρεσαν συνέβαλαν σε έναν κοινό αγώνα». Επίσης ως προς την εσωστρέφεια και μη αναγνωρισιμότητα του Μουσείου από το ευρύ κοινό τα μέλη τονίζουν «πως πριν αναλάβουμε εμείς ως ΣΦΕΑ, η χρήση του χώρου ήταν για γραφειοκρατικούς σκοπούς. Τον βγάλαμε κυριολεκτικά από την αφάνεια». Πρόκειται έτσι από τα ίδια τα μέλη του Σ.Φ.Ε.Α., τους ανθρώπους δηλαδή που είχαν ενεργό δράση στον αντιδικτατορικό αγώνα, για μια προσπάθεια ανάρσωσης της μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης στο δημόσιο χώρο της πόλης. Αυτό υλοποιείται χρησιμοποιώντας ως κληρονομιά τα ίδια τα κτιριακά του αποθέματα που βρίσκονται στο αστικό κέντρο της Αθήνας και έπαιξαν στο εν λόγω παρελθόν κομβικό ρόλο.

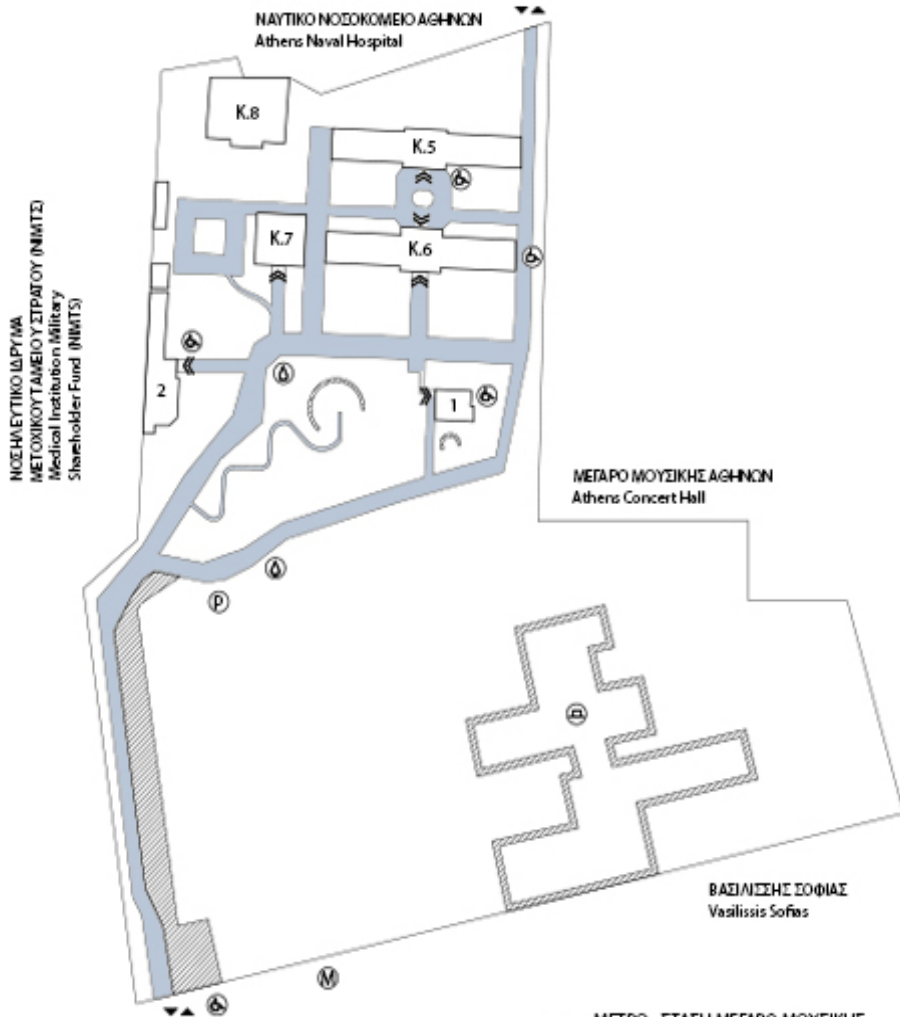
Αποτελεί ωστόσο μια εκ των κάτω αλλά επίσημα θεσμοθετημένη προσπάθεια κατασκευής πολιτιστικής κληρονομιάς διότι ο ίδιος ο σύνδεσμος δομεί το περιεχόμενο του μουσείου που θα αναλυθεί εν συνεχεία, χρησιμοποιώντας γραφειοκρατικά εργαλεία ενώ την ίδια στιγμή άλλοτε πιέζει κι άλλοτε συνεργάζεται με θεσμούς. Καθώς τα συνεντευξιαζόμενα μέλη του Σ.Φ.Ε.Α. αναφέρουν ότι «κρατική χρηματοδότηση δεν υπάρχει. Το Μουσείο λειτουργεί με βάση τα μέλη του. Δεν υπάρχει άνθρωπος που να είναι μέλος και να μην ήταν είτε φυλακή είτε εξορία. Κάποιες φορές μας έχει δοθεί κάποια βοήθεια από το κράτος τη Βουλής των Ελλήνων, όχι όμως επίσημη κρατική χρηματοδότηση. Εδώ στο χώρο μας βοήθησε η Περιφέρεια κατά τη θητεία της προηγούμενης κυβέρνησης. Έκανε ένα φρεσκάρισμα του χώρου, έβαψε δηλαδή το κτίριο μέσα-έξω. Διόρθωσε κάποια πράγματα από ηλεκτρολογικά, υδραυλικά και τα σχετικά». Το κράτος δηλαδή μέχρι στιγμής και συνολικότερα η εξουσία δεν δείχνει ενεργά το ρόλο του στο χώρο, αν και αποτελεί δημόσιο και ιστορικό αγαθό και έναν ενεργό τόπο μνήμης που τα ίδια τα μέλη του Σ.Φ.Ε.Α. διατηρούν. Μπορούμε να πούμε ότι το κράτος παραμένει μέχρι στιγμής τυπικά ως επόπτης στο χώρο για να τον ελέγχει και να ασκεί εξουσία με τα μέσα που διαθέτει αλλά αδιαφορώντας και παραμελώντας τα ίδια τα κτίρια και την ιστορικότητα των χώρων και συνεπώς παραγκωνίζοντας την ίδια την ιστορία της αντιδικτατορικής αντίστασης.

12 ο.π.

 ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΑΤ - ΕΣΑ - ΣΦΕΑ

[εικ.1]Θέση Μουσείου Ε.Α.Τ. -Ε.Σ.Α.-Σ.Φ.Ε.Α.

**Κ.5 ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΥΛΑΚΙΣΘΕΝΤΩΝ ΚΑΙ ΕΞΟΡΙΣΘΕΝΤΩΝ
ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΩΝ 1967-1974 (Σ.Φ.Ε.Α.)
ΕΚΘΕΣΙΑΚΟΣ ΧΩΡΟΣ
Association of Imprisoned and Exiled Resistance
Fighters 1967-1974 (S.F.E.A.) Exhibition Space**

**Κ.6 ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΧΝΩΝ
City of Athens Arts Center**

**Κ.7 ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
City of Athens Museum "Eleftherios Venizelos"**

**Κ.8 ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ
Museum of Freedom and Resistance**

1 ΑΘΗΝΣ BOOK SPACE

2 ΚΑΦΕ / Cafe

**Ⓟ ΧΩΡΟΣ ΣΤΑΘΜΕΥΣΗΣ
Parking**

**Ⓜ ΜΕΤΡΟ - ΣΤΑΣΗ ΜΕΓΑΡΟ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
Metro - Megaro Mousikis station**

**Ⓝ ΧΩΡΟΣ ΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
Rest area**

**Ⓢ ΠΕΖΟΔΡΟΜΟΣ / ΜΟΝΟΠΑΤΙ
Pedastrian Area / Trail**

**Ⓜ ΒΡΥΣΗ - ΠΟΣΙΜΟ ΝΕΡΟ
Drinkable water**

**Ⓜ ΕΙΣΟΔΟΣ / ΕΞΟΔΟΣ ΠΑΡΚΟΥ
Park entrance / Exit**

**Ⓜ ΕΙΣΟΔΟΣ / ΕΞΟΔΟΣ ΜΕ ΣΚΑΛΕΣ
Entrance with stairs**

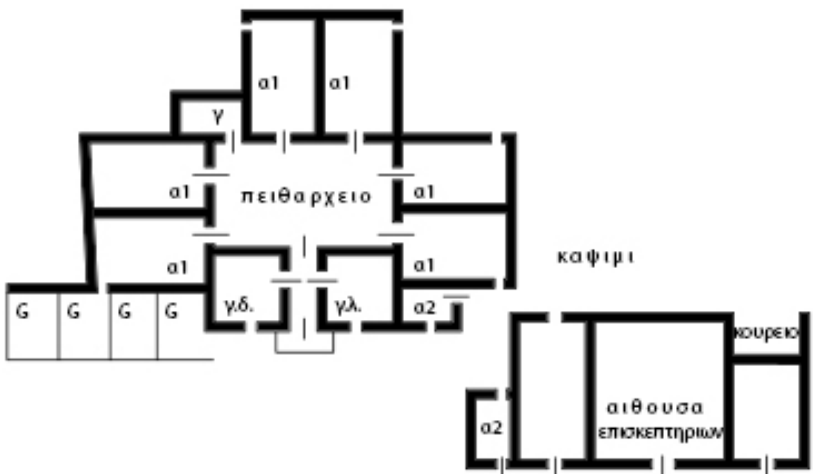
**♿ ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ ΑΜΕΑ
Disabled Access**

**Ⓜ ΑΓΑΛΜΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
Statue of Eleftherios Venizelos**

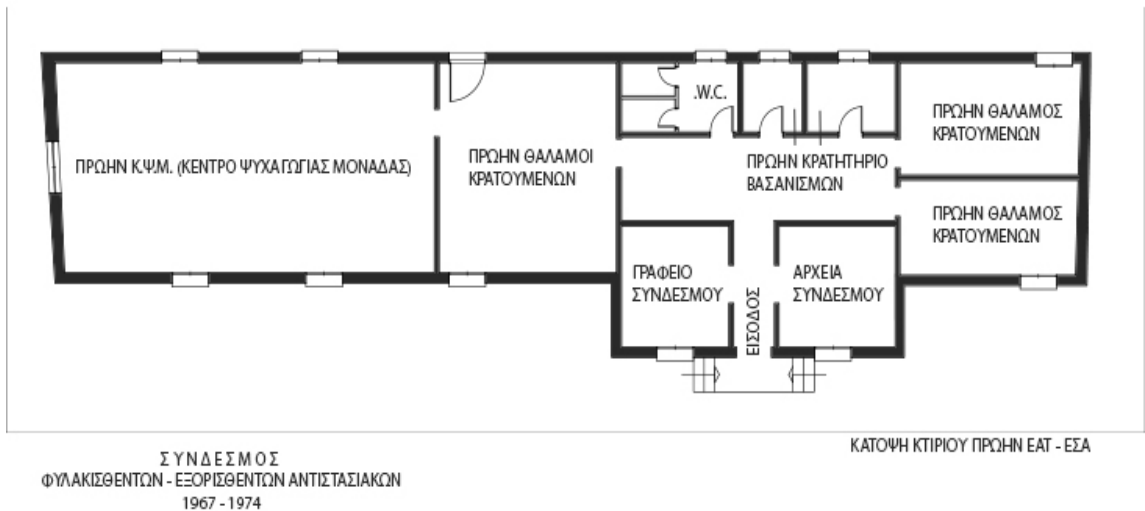
[εικ.2] Αποτύπωση κτιριακού συγκροτήματος (ιδία επεξεργασία)

ΥΠΟΜΝΗΜΑ
Ε Α Τ
α1 κελί
α2 κελί
γ υγροί χωροί
γ.δ. δεσμοφυλακας
γλ. γραφείο λοχαγού
Γ γκαραζ
κελία νοσοκομείο

θάλαμος οπλιτών 1

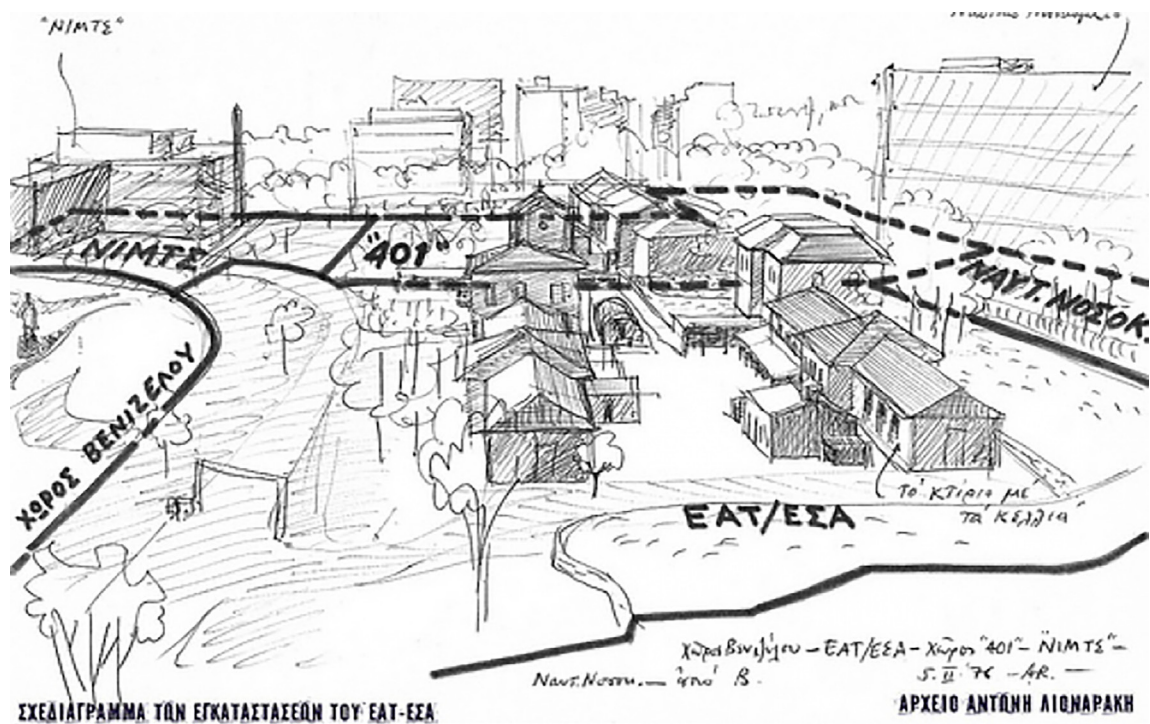
[εικ.3] Κάτοψεις κτιρίων (αρχείο Σ.Φ.Ε.Α.)

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
ΦΥΛΑΚΙΣΘΕΝΤΩΝ - ΕΞΟΡΙΣΘΕΝΤΩΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΩΝ
1967 - 1974

ΚΑΤΩΦΗ ΚΤΙΡΙΟΥ ΠΡΩΗΝ ΕΑΤ - ΕΣΑ

[εικ.4] Κάτοψη Μουσείου (αρχείο Σ.Φ.Ε.Α.)

[εικ.5] Αξονομετρική Απεικόνιση Συγκροτήματος Ε.Α.Τ.-Ε.Σ.Α. (αρχείο Σ.Φ.Ε.Α.)

2.1.2 βιωματική εμπειρία στο χώρο, εκθέματα

Η χρήση του κτιρίου του Μουσείου σήμερα είναι διπλή, ως Μουσείο Αντιδικτατορικής Αντίστασης όσο και ως γραφείο του Σ.Φ.Ε.Α.. Αποτελείται από εννέα δωμάτια συνολικά, εκ των οποίων τα πέντε αποτελούν εκθεσιακοί χώροι ενώ τα υπόλοιπα είναι τα γραφεία και το αρχείο του Συνδέσμου, τα μπάνια και μια αίθουσα εκδηλώσεων ή πολλαπλών χρήσεων. Επί δικτατορίας αυτοί οι επιμέρους χώροι ήταν τα γραφεία της Ασφάλειας, οι χώροι κράτησης και βασανιστηρίων, τα μπάνια και το κέντρο ψυχαγωγίας μονάδας.

Ειδικότερα «ο χώρος του χρησιμοποιήθηκε κατά την ιστορική περίοδο που μελετάται από το δικτατορικό καθεστώς ως χώρος κράτησης, ανάκρισης και βασανισμού πολιτικών αντιδικτατορικών αγωνιστών, πολιτών και στρατιωτικών, κάθε ηλικίας, φύλου και επαγγέλματος. Στο κτίριο υπάρχουν τα κρατητήρια, οι χώροι ανάκρισης και βασανιστηρίων, που υποβάλλονταν οι προσαγόμενοι εκεί αγωνιστές, διατηρημένα όπως ήταν τότε. Στο Μουσείο Αντιδικτατορικής Αντίστασης εκτίθενται σε προθήκες και άλλες λιτές κατασκευές, διάφορα ντοκουμέντα της εποχής εκείνης και προσωπικά αντικείμενα αγωνιστών. Επιπλέον, εκτίθεται η Συλλογή φωτογραφικών ντοκουμέντων της περιόδου 1967-1974, που είχε δημιουργηθεί αμέσως μετά τη μεταπολίτευση από την Π.Ε.Μ.Ε. (Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδος) και η οποία εκτίθεται κάθε χρόνο στο Πολυτεχνείο στη διάρκεια των τριήμερων εκδηλώσεων εορτασμού της Εξέγερσης του Νοέμβρη του 1973. Επίσης μπορεί κανείς να βρει τις λίστες με τα ονόματα πολιτικών κρατουμένων, από διάφορες φυλακές και τόπους εξορίας. Όπου παράλληλα εκτίθενται φωτογραφίες φυλακών και τόπων εξορίας των πολιτικών κρατουμένων, εξόριστων, εκτοπισμένων. Ακόμη εκτίθενται φωτογραφίες αντιστασιακών, σε φυλακές, εξορίες, στρατοδικεία, κ.λ.π. Τέλος, εκτίθενται φύλλα εφημερίδων της εποχής εκείνης που κυκλοφορούσαν νόμιμα αλλά και φύλλα εφημερίδων που κυκλοφορούσαν παράνομα όπως και μπροσούρες, ανακοινώσεις, υπομνήματα, τρυκ, γελοιογραφίες, που εξέδιδαν πολιτικά κόμματα και αντιδικτατορικές οργανώσεις.»¹³

Πρόκειται δηλαδή για ένα ιστορικό αρχείο που απεικονίζει όψεις του αντιδικτατορικού αγώνα μέσα από μια επίσημη αφήγηση που λαμβάνει χώρα στο χώρο του Μουσείου. Μέσα από τη βιωματική εμπειρία και την επίσκεψη στο χώρο, συναντήσαμε μια εξιστόρηση του παρελθόντος των δικτατορικών χρόνων από τη σκοπιά των υποκειμένων που είχαν ενεργό ρόλο και δράση στον αντιδικτατορικό αγώνα. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα κύρια υποκείμενα που συλλαμβάνονταν και κρατούνταν εκεί ήταν ως επί το πλείστον αντιστασιακοί που μάχονταν κατά της δικτατορίας, από απλούς πολιτικούς κρατούμενους ως και στρατιωτικούς. Ένας τέτοιος αγωνιστής εκείνης της περιόδου ήταν ο στρατιωτικός με σημαντική αντιδικτατορική δράση και εθελοντική συμμετοχή στην Εθνική Αντίσταση, Σπύρος Μουστακλής, όπου μέσα στο χώρο του Μουσείου υπάρχει ο χώρος που βασανίστηκε. (Δημητρακάκη-Μουστακλή, 2021) Το κοινό σημείο των κρατουμένων ήταν ο αγώνας τους ενάντια στην απάνθρωπη εξουσία της Χούντας και η ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος.

Πηγές αυτής της εξιστόρησης είναι κυρίως το ανηρητημένο φωτογραφικό υλικό όπως και τα έντυπα των εφημερίδων εκείνης της εποχής. Ωστόσο η μνήμη ζωντάνευε μέσω του ίδιου του χώρου, ο οποίος αποτελεί τεκμήριο και μια τοπική κληρονομιά που μέσα της αναζωπυρώνονται μνήμες. (Harvey, 2008) Η περιήγηση στο χώρο του Μουσείου πέρα από μνήμες δημιουργεί και συναισθήματα στους επισκέπτες, βλέποντας κανείς τους χώρους που φυλακίστηκαν και κυρίως τους χώρους βασανιστηρίων. Η καθεμία από τις πέντε αίθουσες όπου άνθρωποι φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν τονίζει και αντανακλά τον βίαιο και απάνθρωπο χαρακτήρα της δικτατορίας. Αυτό το συναίσθημα γίνεται εντονότερο στους χώρους βασανιστηρίων που μοιάζουν με κελιά και αναπαριστούν λεπτομερώς τη μνήμη των όσων συνέβησαν εκεί με αντικείμενα και φωτογραφικό υλικό.

13 ο.π.

Κατ' αυτόν τον τρόπο τα εκθέματα και ο ίδιος ο χώρος του Μουσείου αποτελούν αποδείξεις για τα βάνουσα βασανιστήρια που άσκησε η τότε εξουσία εις βάρος όσων αντιστεκόταν και αντιπαραθετόταν με αυτήν. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται συνειδήσεις που αναδεικνύουν την βιαιότητα ενός καθεστώτος και γνωστοποιούν στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, φέρνοντας παράλληλα με αποδείξεις και μνήμες την ωμότητα της δικτατορίας αλλά όχι την γενική βιαιότητα της ίδια της εξουσίας. Γιατί μέσα στον ίδιο το χώρο του Μουσείου που λειτουργούσε ως χώρος βασανιστηρίων επί δικτατορίας, η εξουσία στοχευμένη προς συγκεκριμένα υποκείμενα που είχαν μια κοινή ταυτότητα ασκήθηκε στο μέγιστο βαθμό της. Το μουσείο είναι σαν χώρος εκεί, ενεργό στον σύγχρονο αστικό ιστό της πόλης για να ενεργοποιήσει ακόμα και να μεταλλάξει την ίδια τη μνήμη και να την διαδώσει.

[εικ.6] Πρόσοψη κτιρίου Μουσείου Ε.Α.Τ. -Ε.Σ.Α.-Σ.Φ.Ε.Α.
Φωτογραφίες από την επίσκεψη στο χώρο (Προσωπικό αρχείο)

[εικ.7,8] Εσωτερικός χώρος Μουσείου Ε.Α.Τ. -Ε.Σ.Α.-Σ.Φ.Ε.Α.
Φωτογραφίες από την επίσκεψη στο χώρο (Προσωπικό αρχείο)

[εικ.9,10] Εκθέματα_Θάλαμος κρατουμένων
Φωτογραφίες από την επίσκεψη στο χώρο (Προσωπικό αρχείο)

[εικ.11,12] Κρατητήριο Βασανισμών_Εκθέματα
Φωτογραφίες από την επίσκεψη στο χώρο (Προσωπικό αρχείο)

2.1.3 στόχοι, σχεδιασμός, επιδιώξεις

Πέρα όμως από το σημερινό ρόλο που κατέχει στον σύγχρονο αστικό και κοινωνικό χώρο, στεκόμαστε και στις προσπάθειες που γίνονται για την αναβάθμισή του οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν στην τόνωση της μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης. Πρόκειται για ενέργειες και δράσεις που υλοποιεί ο Σύνδεσμος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών σε συνεργασία με άλλους επίσημους δημόσιους φορείς. Ήδη όπως αναφέραμε πρόσφατα υλοποιήθηκε η ανάπλαση του Πάρκου και σύντομα αναμένεται η αποκατάσταση και η μετατροπή του Κτιρίου 8 σε επίσημο Μουσείο της Αντιδικτατορικής Αντίστασης.¹⁴¹⁵ Συγκεκριμένα μέλος του Δ.Σ. του Σ.Φ.Ε.Α. αναφέρει ότι «*Τώρα περιμένουμε, αυτή είναι η ελπίδα, να ξεκινήσουν εργασίες στο δίπλα κτίριο ώστε να γίνει το επίσημο Μουσείο του αντιδικτατορικού αγώνα. Υπάρχουν τα χρήματα από πόρους της Περιφέρειας.*»

Συμπληρώνει σχετικά με το διαθέσιμο ιστορικό αρχείο του Συνδέσμου αλλά και για τον σχεδιασμό και την μετέπειτα λειτουργία των χώρων του συγκροτήματος πως «*υπάρχει αρχείο. Όλα υπάρχουν έτσι και γίνει το δίπλα κτίριο. Έτσι και ολοκληρωθεί θα είναι κάτι μοναδικό γιατί είναι μια ομάδα καμιά 45αριά επιστημόνων, ιστορικών, μουσειολόγων, δημοσιογράφων, αρχιτεκτόνων, μηχανικών και γενικότερα ειδικών. Δεν το φτιάχνουμε εμείς τα μέλη, όπως είναι αυτό εδώ που είναι μια πολύ κακή έκθεση φωτογραφίας. Αυτό εδώ μόνο Μουσείο δεν είναι, κάποιος το ονομάσανε Μουσείο κι έτσι έχει γίνει γνωστό και υπάρχει ως σήμερα σαν Μουσείο Αντιδικτατορικής Αντίστασης. Αλλά το δίπλα θα γίνει το επίσημο Μουσείο της Αντιδικτατορικής Αντίστασης. Κι αν μπορέσουμε και όχι μόνο, δηλαδή ένα κομμάτι του να αφορά και την εθνική αντίσταση. Αυτός εδώ ο χώρος του Μουσείου θα φτιαχτεί παράλληλα με το επίσημο μελλοντικό Μουσείο και θα αναμορφωθεί αλλά θα έχει άλλη λειτουργία. Θα λειτουργεί μόνο ως χώρος μνήμης για να είναι επισκέψιμος μουσειακός χώρος, χωρίς να έχει εκθέματα. Δεν θα είναι παράρτημα του Μουσείου αλλά ένας ξεκάθαρος χώρος μνήμης.*» Μέσα από τα παραπάνω λόγια εστιάζουμε σε δυο σημαντικά στοιχεία. Αρχικά στο γεγονός ότι ο τωρινός χώρος του Μουσείου που χαρακτηρίζεται ως μια πολύ κακή έκθεση φωτογραφίας είναι μια οικοδόμηση ενός πρόχειρου Μουσείου από τα ίδια τα μέλη του Συνδέσμου, προκειμένου αυτή η μνήμη της αντιδικτατορικής αντίστασης να μείνει ζωντανή στη σύγχρονη αστική ζωή και ιστορία του τόπου. Δεύτερον στην ανάγκη για υποστήριξη από κρατικούς φορείς με σκοπό να υλοποιηθεί το επίσημο με σωστούς όρους ως προς το έργο αλλά και ως προς τις οικονομικές συνιστώσες. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε πως κατά την διεξαγωγή της έρευνας πεδίου, είδαμε πως τα εκθέματα στον τωρινό χώρο του Μουσείου είναι αναρτημένα με πρόχειρες κατασκευές διότι δεν υπάρχουν τόσο οι αναγκαίοι πόροι όσο και ο κατάλληλος εξοπλισμός. Πρόκειται για ενέργειες που στηρίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε αυτή τη κοινωνική ομάδα της οποίας οι μνήμες γίνεται προσπάθεια να επιβιώσουν και να ανακατασκευαστούν στο χώρο.

Για το χρονοδιάγραμμα υλοποίησης της αναβάθμισης των χώρων σημειώνεται ότι «*το δίπλα κτίριο έχει δρομολογηθεί να ξεκινήσει το συντομότερο δυνατό με το νέο έτος, Γενάρη με Φλεβάρη. Είναι μια διαδικασία που πλέον προχωρά με γοργά βήματα. Ο Δήμος δήλωσε ότι έχει δικούς του πόρους να χρηματοδοτήσει τις μελέτες που έχουν γίνει μέχρι στιγμής.*» Επομένως, το εγχείρημα για επίσημη ανάδειξη της μνήμης και συμπερίληψη της στην ευρύτερη πολιτιστική κληρονομιά μέσα από στοιχεία υλικού πολιτισμού, όπως το μουσείο και χώροι μνήμης, είναι μια διεργασία που θα λάβει χώρα στο άμεσο μέλλον. Αλλά κυρίως είναι μια συνεργασία της εξουσίας και των δημόσιων φορέων της με μια θεσμοθετημένη κοινωνική ομάδα με συγκεκριμένη ταυτότητα και μνημονικό αποτύπωμα.

Ως προς τις γενικές επιδιώξεις ο Σ.Φ.Ε.Α. «*προσπαθεί να διατηρήσει την ιστορική μνήμη στο μέτρο που μπορεί, με δράσεις που μπορεί να υποστηρίξει. Γι' αυτό είμαστε εδώ. Γι' αυτό διατηρούμε αυτούς*

14 <https://sfea.gr/eat-esa/mouseio-eat-esa/item/538-proxora-i-meleti-gia-to-moyseio-antidiktatorikis-antistasis>

15 Προγραμματική Σύμβαση στη ΔΙΑΥΓΕΙΑ με ΑΔΑ: 9ΨΚΦΩ6Μ-Φ5Κ

τους χώρους όσο μπορούνε ζωντανούς. Μετά από εμάς θα υπάρχουν τα Μουσεία που θα μεταφέρουν αυτά την ιστορική μνήμη, τα οποία θα καταφέρουμε να λειτουργήσουν και να διατηρηθούν στο χρόνο ήδη ενεργούμε προς αυτή τη κατεύθυνση. Τέτοιος χώρος μνήμης υπάρχει και στο Πολεμικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, που είναι χώρος μνήμης του ΣΦΕΑ. Όπου η έκθεση που υπάρχει μέσα ήταν μόνιμη μέχρι το 2018 κι έγινε προσωρινή επί της σημερινής κυβερνήσεως. Αλλά είμαστε σε συζητήσεις με τον αρμόδιο υπουργό ώστε να ξαναγίνει μόνιμη. Δε θα είναι εύκολο να μας πετάξουν έξω από εκεί όσο και να θέλουνε. Εδώ λειτουργεί και αναμένουμε να ξεκινήσουν εργασίες. Στον Ωρωπό έχει ληφθεί απόφαση να μας δοθεί χώρος.¹⁶ Στον Πειραιά μας έχει δοθεί από το Δήμαρχο, ένας χώρος και συγκεκριμένα ένα κτίριο μέσα σε ένα παλιό στρατόπεδο, στα Καμίνια στα σύνορα των δυο Δήμων Πειραιά και Ρέντη. Κοιτάμε να φτιάξουμε σε άλλες πόλεις όπως την Πάτρα, το Ηράκλειο και τα Γιάννενα. Σιγά σιγά δημιουργούνται επίσημοι χώροι μνήμης.» Δηλαδή ως κύριος στόχος αλλά και επόμενο βήμα σε μια δράση για διατήρηση της μνήμης και του αγώνα εκείνης της ιστορικής περιόδου είναι η δημιουργία επίσημων μνημονικών θυλάκων της αντιδικτατορικής αντίστασης μέσα στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Όστε χωρικοποιηθούν οι αφηγήσεις αυτής της κοινωνικής ομάδας των αγωνιστών για να καταφέρει να υπάρξει στο μέλλον μια διαγεννεακότητα στη μνήμη.

16 <https://sfea.gr/2015-04-20-05-17-52/deltia-typou>

2.2 Πορεία Πολυτεχνείου: Τελετουργία της Μνήμης

2.2.1 οι μεταλλαγές της Πορείας ανά τα χρόνια και τις συγκυρίες

Η Πορεία του Πολυτεχνείου διεξάγεται ετησίως στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας και συνεπώς και στην περιοχή μελέτης μας, την Αθήνα. Αποτελεί μια αστική τελετουργία μέσω της οποίας εγείρονται μνήμες εκείνης της ιστορικής περιόδου που ερευνούμε, έχοντας παράλληλα ένα σκληρό και αιχμηρό αποτύπωμα στο αστικό έδαφος της πόλης. Σύμφωνα με την ανάλυση του Δ. Ιωάννου στη διατριβή του, «με τον όρο “αστική τελετουργία” δεν αναφερόμαστε στις τυποποιημένες, επαναλαμβανόμενες πρακτικές που συνθέτουν την αστική καθημερινότητα σε διάφορα επίπεδα ανάλυσης, αλλά σε πιο σπάνιες, μοναδικές ή κυκλικά επαναλαμβανόμενες, συλλογικές δράσεις ή (ανα) παραστάσεις, που επιτελούνται από συγκεκριμένους φορείς στο δημόσιο χώρο. Με άλλα λόγια, αναφερόμαστε σε συμβάντα που διακόπτουν ή αναστέλλουν την καθημερινή λειτουργία της πόλης, και όχι σε αυτά που την συνθέτουν. Είναι σαφές πως τα συμβάντα αυτά, λόγω της τελετουργικής τους φύσης τους, συνθέτουν ή συνέχουν κάτι άλλο σε επίπεδο, όχι χωρικών, αλλά πολιτικών-ιδεολογικών ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων.» (Ιωάννου, 2016: 150) Σύμφωνα με τον Léfèbvre δεν πρόκειται για χωρικές πρακτικές αλλά για συμβάντα που συνθέτουν τον χώρο της αναπαράστασης. (Léfèbvre, 1991) «Έναν χώρο που σφετερίζονται ομάδες δια αναγνωρίσιμων, επαναλαμβανόμενων συμβολικών πράξεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η προσοχή μας δεν εστιάζεται στις ιερές τελετές που συνοδεύουν διαφορετικές εκκλησιαστικές λειτουργίες (liturgies) των οποίων ο τόπος είναι ο ναός, το τέμενος ή η συναγωγή. Ο όρος «τελετή» (rite) χρησιμοποιείται εδώ με την ίδια έννοια που έχει στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα ita από την οποία προέρχεται (σ.σ.: όπως και η ελληνική «εορτή»), που σημαίνει την «αλήθεια» ή το «δίκαιο» ή το «δικαίωμα». Αντικείμενό μας είναι ο αστικός χώρος που διεκδικείται από την κοινότητα, οι συγκεκριμένες περιοχές στις οποίες, με τη ροή του χρόνου, κοινωνικές δυνάμεις σταδιακά εγκαθιδρύουν ένα δικαίωμα χρήσης. Και είναι δια αυτής της χρήσης, που αφορά τόσο λειτουργίες (functions) όσο και πράξεις (actions), που αυτές οι περιοχές ή οι αστικοί χώροι κατακτούν μια ταυτότητα.» (De Mare, 1993 :1) Μέσα λοιπόν από συλλογικές δράσεις η Πορεία δίνει μια συγκεκριμένη αστική, ιστορική και κοινωνική ταυτότητα στο χώρο της πόλης, η οποία θα εξεταστεί εν συνεχεία, και λόγω των παραπάνω μπορεί να θεωρηθεί ως μια αστική μνημονική τελετουργία.

Ως προς την ιστορική εξέλιξη ανά τα χρόνια, η Πορεία λαμβάνει χώρα πρώτη φορά έναν χρόνο μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, το 1974.¹⁷ Έκτοτε διεξάγεται ετησίως με μεγάλη προσέλευση κόσμου κι έχοντας ως σημείο αναφοράς τα γεγονότα που έλαβαν χώρα την 17η Νοέμβρη με την εξέγερση φοιτητών αλλά και άλλων συλλογικοτήτων και νέων προς το χουντικό καθεστώς της δικτατορίας στην Ελλάδα. Τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα πεδίου της παρούσας εργασίας, ανασύρουν μνήμες από εκείνες τις μέρες και τις αφηγούνται μέσα από το βίωμα τους. Αξίζει να αναφέρουμε αυτές τις μαρτυρίες καθώς πέρα από την προσωπική ιστορία του/της, ο καθένας/καθεμία δίνει μορφή και νοήματα στο χώρο του Πολυτεχνείου και ευρύτερα στη περιοχή του κέντρου ενώ εξιστορεί τα γεγονότα της εξέγερσης. Η Όλγα θυμάται εκείνη τη μέρα στους δρόμους της πόλης: «Την θυμάμαι πεντακάθαρα εκείνη τη μέρα. Υπήρχε κάλεσμα από το ραδιόφωνο “Εδώ Πολυτεχνείο, Εδώ Πολυτεχνείο” αλλά και πέρα από αυτό στόμα με στόμα είχε γίνει γνωστό ότι η μεγάλη συγκέντρωση θα γίνει την Παρασκευή. Την Παρασκευή ήταν όλοι φοιτητές, εργαζόμενοι, μαθητές, απλός κόσμος. Εγώ ήμουν κάτω τότε στο Πολυτεχνείο, είχα κάνει κοπάνα από τα Αγγλικά με 2-3 άλλα παιδιά. Κατεβήκαμε όλοι μαζί αλλά εκεί καθήκαμε γιατί γινόταν ένας χαμός παντού εκεί στο κέντρο γύρω από το Πολυτεχνείο. Μου έκανε πολύ εντύπωση η ανταπόκριση του κόσμου μέσα στα σπίτια. Ήταν τρομερό δεν το έχω ξαναζήσει. Ανοίγανε πόρτες να μας βάλουνε μέσα ή ήτανε στα μπαλκόνια των πολυκατοικιών και μας πετούσαν λεμόνια, βαζελίνες, χαρτομάντιλα για τα δακρυγόνα. Φωνάζανε από τα μπαλκόνια, μας ενθαρρύνανε “Μπράβο παιδιά” και μας βοηθούσαν “Μπείτε μέσα παιδιά”. Βέβαια όλο αυτό

17 <http://www.aylonfilmarchives.com/aylon/dl/el/item.html?id=1275>

συνέβαινε στο κυνηγητό, την ώρα που εμάς μας κυνηγούσαν οι αστυνομικοί και ανεβοκατεβαίναμε την Πατησίων. Ήταν ένα συναίσθημα άλλο, υπήρχε η αλληλεγγύη του κόσμου.... Την ίδια στιγμή περνάγαμε τα ασθενοφόρα εκεί μπροστά από το Πολυτεχνείο και ανοίγανε την πόρτα και από μέσα ήταν αστυνομικοί και φαντάροι που έριχναν δακρυγόνα στο κόσμο. Επίτηδες για να ξεγελάσουν το κόσμο, ο οποίος επειδή έβλεπε ασθενοφόρα δεν έκανε στην άκρη γιατί δεν ένιωθε κίνδυνο αλλά που να ήξερε ότι κι από εκεί μέσα θα επιτίθεντο...Κάποια στιγμή εγώ έπρεπε να φύγω, αλλά πως να φύγεις που στη Βικτώρια στο σταθμό δεν μπορούσες να πλησιάσεις τη σκάλα, είχαν κάτσει από έξω και πετάγαμε συνέχεια δακρυγόνα. Αλλά ούτε με άλλον τρόπο μπορούσα να φύγω γιατί ούτε αυτοκίνητα κυκλοφορούσαν στους γύρω δρόμους. Η κατάσταση ήταν αφόρητη μέσα στο κέντρο, εκεί, Ομόνοια, Βικτώρια. Ακούγαμε τα παιδιά από το ραδιόφωνο στην Πατησίων όσο μας κυνηγούσαν και μας έδιναν κουράγιο όπως και ο κόσμος εκεί στα μπαλκόνια». Ο Γ. Φελέκης ανασυνάγει πως ήταν η κατάσταση έξω από το Πολυτεχνείο πριν και αφού εισβάλλουν τα τανκς «Βρέθηκα εκεί από τη πρώτη μέρα που μπήκαν οι φοιτητές στο Πολυτεχνείο. Δεν είχε πολύ κόσμο στη αρχή. Μοίραζα τρικάκια που έγραφα σε μπλοκάκια στον κόσμο από έξω. Μετά ήρθαν και αρκετοί μαθητές και τα μοιράζαμε μαζί. Είχε γεμίσει το πεζοδρόμιο από τη Στουρνάρη μέχρι τη κεντρική είσοδο του Πολυτεχνείου με μαθητές να γράφουν προκηρύξεις. Μετά σταματούσαν τα τρόλεϊ στην Πατησίων, μπαίναμε μέσα και τα δίναμε στο κόσμο. Έγραφαν Κάτω η Χούντα, Συνελεύσεις σε όλα τα Εργοστάσια και στις γειτονιές, κατεβείτε όλοι στο Πολυτεχνείο και άλλα σχετικά. Την επόμενη μέρα ο κόσμος ήταν πάρα πολύς και ήταν παντού στους δρόμους, στις πλατείες και μας ρωτούσαν τι να κάνουμε όσο εμείς μοιράζαμε προκηρύξεις. Τους λέγαμε όλοι στο δρόμο...Μετά την εισβολή του τανκ έπεσε η πύλη και προσπαθούσαμε να βγούμε έξω. Η Πατησίων ήταν κλεισμένη όλη και από τα δυο ρεύματα κυκλοφορίας με γραμμές αστυνομικών οι οποίες είχαν ανάμεσά τους λιγότερο από ένα μέτρο κενό έτσι όσοι βγαίναμε τρώγαμε αρκετό ξύλο στην προσπάθειά μας να περάσουμε από εκεί και να φύγουμε». Ο Κ. Ιωάννου συμπληρώνει από τη δική του εμπειρία στο δρόμο πως «την Πέμπτη το απόγευμα παραμονή της εξέγερσης ήμασταν μπροστά στο Πολυτεχνείο κατεβήκαμε για συμπαράσταση, είχαμε πάει και φάρμακα και τα σχετικά. Δεν είχαμε μπει μέσα τα είχαμε δώσει από τα κάγκελα στα παιδιά. Μείναμε εκεί από νωρίς το απόγευμα, είχε μαζευτεί πολύς κόσμος. Ήμασταν κολλημένοι στο ραδιόφωνο όλη μέρα. Ήτανε άλλες εποχές, ο κόσμος ήταν διαφορετικός ήταν αυτό το ξέσπασμα. Μιλάμε για χιλιάδες κόσμο. Όλη η Πατησίων ήταν γεμάτη κόσμο, ενθουσιασμένος κόσμος, παίζανε τραγούδια. Ακόμα και να έλεγες απλά πάω να δω μωρέ, εκεί γινόσουν άλλος σε αυτή την κατάσταση. Δεν μπορώ να τα περιγράψω.» Αν και ο επίσημος εορτασμός της επετείου της εξέγερσης της 17η Νοεμβρίου καθιερώθηκε το 1981. Αποτελεί την ίσως σημαντικότερη στιγμή της αντιδικτατορικής αντίστασης που σηματοδότησε την πτώση του καθεστώτος στη χώρα.

Αντλώντας και πάλι κομμάτια από τις συνεντεύξεις με μέλη του ΣΦΕΑ και ενεργά υποκείμενα ή αλλιώς με αγωνιστές της αντιδικτατορικής αντίστασης, αξίζει να αναφερθεί ότι όταν ερωτήθηκαν για το μήνυμα και τη σημασία του Πολυτεχνείου, ένας εκ των οποίων απάντησε τα παρακάτω λόγια: «Το μήνυμα του Πολυτεχνείου είναι ένα και δεν μπορεί να το αμφισβητήσει κανείς, κανένα κόμμα, κανέναν άνθρωπο. Το μήνυμα του Πολυτεχνείου όπως και της Νομικής για να μην την αδικούμε, όπως και του αντιδικτατορικού αγώνα, γιατί δεν θα υπήρχε ποτέ το ένα αν δεν υπήρχε το άλλο, είναι η αντίσταση. Αν δεν υπήρχε η αντιδικτατορική αντίσταση από που θα ξεπηδούσε η Νομική, αν δεν υπήρχε η Νομική από που θα ξεπηδούσε το Πολυτεχνείο; Αυτά τα στάδια πρέπει να τα έχουμε συνέχεια μπροστά μας στην ανάλυση που κάνουμε αν θέλουμε να είμαστε δίκαιοι με τον εαυτό μας. Γι αυτό θα σταθώ πάλι στο μήνυμα του Πολυτεχνείου και συνολικά του αντιδικτατορικού αγώνα που είναι η αντίσταση. Γι αυτό και είναι καρφί στο μάτι τους ακόμα και σήμερα. Γιατί το μήνυμά του είναι αυτό, αντίσταση.» Έτσι η Πορεία του Πολυτεχνείου σε ένα πρώτο στάδιο αποτελεί μια μνημονική τελετουργία μέσα από την οποία ανασύρονται τα γεγονότα και τιμώνται τα θύματα και οι αγωνιστές της εξέγερσης ενώ παράλληλα κουβαλά στο χρόνο μεταλλαγμένα τα στοιχεία της αντίστασης προς την εξουσία που χτίστηκαν και εκφράστηκαν μέσω του αντιδικτατορικού αγώνα.

Οι μεταλλαγές της Πορείας ανά τα χρόνια συμβαδίζουν με το πολιτικό σκηνικό που επικρατεί την εκάστοτε στιγμή εντός κι εκτός της χώρας. Ο χαρακτήρας και ο λόγος τέλεσης της Πορείας έχει μια σταθερή διαχρονικότητα, σε αντίθεση με τα αιτήματα της τα οποία επικαιροποιούνται και εξαρτώνται από το πολιτικό πλαίσιο που περιβάλλει την κοινωνία. Το βασικό αίτημα της Εξέγερσης του Πολυτεχνείου ήταν το σύνθημα “Ψωμί, Παιδεία, Ελευθερία” που παραμένει ίδιο και επίκαιρο από τότε μέχρι και σήμερα. Μέσα από την αστική τελετουργία της Πορείας ανασύρονται μνήμες που μαρτυρούν τμήματα της ιστορίας της δικτατορικής περιόδου, τα οποία ξεδιπλώνονται επάνω στο αστικό πεδίο που αυτή διεξάγεται. Η συνεντευξιαζόμενη Όλγα κατά τη διάρκεια της συνομιλίας μας όταν ερωτήθηκε για την ιστορικότητα της Πορείας και την σημερινή της σημασία απάντησε τα παρακάτω: «Σε όλες τις εποχές και τις Πορείες ήμουν και όσο αντέχω θα πηγαίνω. Δεν είναι μόνο το γεγονός αυτό που γιορτάζεις, η ανάμνηση του τότε και ο φόρος τιμής που υποβάλλεις στους αγωνιστές και τους νεκρούς, είναι μια εξέγερση που πηγάει από μέσα σου σε αυτό που συμβαίνει και σήμερα. Κάθε χρόνο δυστυχώς επικαιροποιείται, υπάρχουν κοινοί κατασταλτικοί μηχανισμοί».

Επομένως γίνεται αντιληπτό πως η ίδια η εξέγερση του Πολυτεχνείου άφησε πίσω της σπουδαία παρακαταθήκη η οποία έβρισκε ως σημαντικό χώρο έκφρασης και την Πορεία καθώς αποτέλεσε «μία μετωπική αντιπαράθεση των αντιδικτατορικών δυνάμεων, οργανωμένων και ανοργάνωτων, με την εξουσία. Ιδιαίτερα κατέδειξε ότι ένα αυταρχικό καθεστώς δεν μπορεί να αντέξει την απευθείας αντιπαράθεση με τις λαϊκές μάζες». (Χανδρινός, ΑΣΚΙ, 2021: 25) Γενικότερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εξέγερση του Πολυτεχνείου δημιούργησε προνομιακά πεδία συνεχιών, όπως είναι οι νεανικές κουλτούρες ή τα κινήματα διεκδίκησης πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. (Αυγερίδης, Γαζή, Κορνέτης, 2015; Papadogiannis, 2015) Αυτά συνεχίστηκαν αλλά και εντάθηκαν κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, πράγμα που αποτυπώθηκε και στις Πορείες που έλαβαν χώρα εκείνο το διάστημα τόσο στα υπόλοιπα αστικά κέντρα όσο και πιο έντονα στην Αθήνα. «Οι διαφορετικές αναγνώσεις του Πολυτεχνείου μέσα στον χρόνο, από τη δεκαετία του '70 και μετά, μπορούν να συνδεθούν με την ίδια την πορεία της Μεταπολίτευσης». (Λαμπρινού, 2015: 151-168) Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι πρώτες Πορείες της μετά-δικτατορικής περιόδου και συγκεκριμένα των τεσσάρων ετών 1974-1978 λόγω της μεγάλης συμμετοχής του κόσμου. Το πλήθος του κόσμου τα έτη αυτά άγγιζε κατά προσέγγιση τα 150.000, 250.000, 200.000 και 150.000 αντιστοίχως.¹⁸ Οι αριθμοί αυτοί μαρτυρούν πέρα από τη διάθεση για φόρο τιμής και μνήμης στα θύματα και στους αγωνιστές κατά της δικτατορίας, τη συσπείρωση και τη συγκρότηση του κόσμου σε διαδικασίες δημόσιας διεκδίκησης αλλά παράλληλα μαρτυρά τη στάση αλλά και τα όρια που αρχίζει να θέτει ο λαός που εξεγείρεται απέναντι σε ανελεύθερες και αντιδημοκρατικές πρακτικές της εξουσίας.

Εξάλλου η πολιτική επιστήμονας Κατερίνα Λαμπρινού αναφέρει χαρακτηριστά στο ΑΣΚΙ πως «η εξέγερση του Πολυτεχνείου έρχεται ως μία στιγμή έκρηξης, η οποία αναδιατάσσει και ξαναφτιάχνει τη σχέση του κοινωνικού σώματος, ως πολιτικού σώματος πια, με την εξουσία, και ξαναθέτει ζητήματα λαϊκής και εθνικής κυριαρχίας». (Λαμπρινού, ΑΣΚΙ, 2021: 25) Αυτό το κοινωνικό και πολιτικό σώμα των πολιτών κουβαλά με το πέρασμα από τη δικτατορία στη δημοκρατία χαρακτηριστικά στοιχεία λαϊκής διεκδίκησης και έκφρασής του στο δημόσιο χώρο και λόγο. Η Πορεία αποτελεί ένα τέτοιο ιστορικό συμβάν όπου αυτά συγκροτούνται κι έχουν το χώρο να εκφραστούν αλλά και να μεταλλαχθούν ανάλογα με τις ανάγκες των πολιτών και τις σχέσεις τους με την εξουσία. Θεωρούμε την Πορεία ως ένα ιστορικό συμβάν διότι αποτελεί την αντήχηση μιας μακράς αλυσίδας συμβάντων και διαδικασιών που ξεκίνησαν να οικοδομούνται από την αρχή του αντιδικτατορικού αγώνα, έχοντας ως στιγμή και συμβάν κορύφωσης την εξέγερση του Πολυτεχνείου.¹⁹

18 <https://www.dikastiko.gr/eidhsh/o-istorikos-kathreftis-ton-epeteion-toy-polytexneiou-afieroma>

19 Σε αυτό το σημείο συμφωνούμε με τη θεώρηση του Δ. Ιωάννου της εξέγερσης του Πολυτεχνείου ως συμβάν με βάση τις συμπληρωματικές, προσεγγίσεις της από τον Alain Badiou και από τον Deleuze. Την ίδια θεώρηση ως συμβάν προσδίδουμε στην παρούσα εργασία και στην Πορεία διότι αποτελεί μια ιστορική συνέχεια πολλών αλυσιδωτών συμβάντων. Η ανάλυση του Δ. Ιωάννου γίνεται στα πλαίσια της διδακτορικής διατριβής του με τίτλο “Εξάρχεια 1974 – 2004: Σχεδιάματα μιας Ντελεζιανής γεωγραφίας” (2016: 124-134)

Σχέσεις, οι οποίες αν κάνουμε μια ιστορική αναδρομή στις επετείους του Πολυτεχνείου ανά τα χρόνια, βλέπουμε πως έχουν μια συγκρουσιακή μορφή. Τόσο οι πολίτες που συμμετέχουν σε τέτοιες διαδικασίες διεκδίκησης όσο και η εξουσία με τα κατασταλτικά μέσα που χρησιμοποιεί, έχουν ως σημείο έκφρασης και εκτόνωσης τον χώρο της πορείας, δηλαδή το αστικό πεδίο της πόλης. Γεγονός που συμβαίνει γενικότερα στις πορείες και στην προκειμένη περίπτωση που εξετάζεται εδώ. Η Όλγα αναφέρει πως «Οι πρώτες επετείαι ήταν δύσκολες, κινδυνεύσαμε αρκετές φορές. Ζητάγανε οι αρχές αφορμή και λόγω της απαγόρευσης να προσεγγίσει η πορεία την Αμερικάνικη Πρεσβεία. Αλλά και τότε ήτανε πάρα πολύς ο κόσμος με πάρα πολλά πανό. Θυμάμαι χαρακτηριστικά ότι υπήρχε τόσο πολύ καταστολή και επίθεση από τους αστυνομικούς που άνθρωποι ποδοπατήθηκαν μέσα στο πλήθος». Χαρακτηριστικές τέτοιες επετείους που χαραχτηκαν στη σύγχρονη ιστορία πέρα από τις πρώτες που αναφέρθηκαν ήταν αυτή του 1980 και του 1985. Αναφορικά σημειώνεται πως άφησαν πίσω τους τρία θύματα της αστυνομικής βίας, την εργάτρια Σταματίνα Κανελλοπούλου, τον Κύπριο φοιτητή Ιάκωβο Κουμή και στη δεύτερη αντίστοιχα τον μαθητή Μιχάλη Καλτεζά.

Ωστόσο στα πλαίσια της παρούσας εργασίας δε θα ερευνηθούν παραπάνω τα κατασταλτικά μέσα που χρησιμοποιούνται από τις αρχές στο δημόσιο χώρο της πόλης εις βάρος των κατοίκων της και σε διαδικασίες που συμβαίνουν εκ των κάτω όπως είναι η Πορεία του Πολυτεχνείου. Η Πορεία του Πολυτεχνείου αποτελεί, όπως αναφέραμε παραπάνω, μια τελετουργία της μνήμης που αν και χαρακτηρίζεται από διαχρονικότητα, συμβαίνει αυθόρμητα από τους ίδιους τους πολίτες οι οποίοι συμμετέχουν είτε συλλογικά σε κάποια οργάνωση ή συλλογικότητα είτε ατομικά σε αυτή τη τελετουργία. Έτσι, τα σώματα και οι φωνές των διαδηλωτών, που συναντώνται εκεί, λειτουργούν ως πολυσύνθετα φερέφωνα του παρελθόντος. Το ανασύρουν κάτω από τις αλληπάλληλες ιστορικές στρώσεις και τα παρελθόντα που έχουν παρέλθει, μέσα από την παρουσία τους στο χώρο της πόλης και παράλληλα το επανερμηνεύουν στη σημερινή πραγματικότητα. (Σταυρίδης, 2017) Αξίζει όμως να αναφέρουμε ότι η σύγκρουση που δημιουργείται στο χώρο μεταξύ των διαδηλωτών και των δυνάμεων της εξουσίας είναι κι αυτή μια συνθήκη διαχρονική, όπως μαρτυρούν τα γεγονότα στα χρονικά της Επετείου.²⁰ Η σύγκρουση με την εξουσία είναι αναπόφευκτη λόγω των χαρακτηριστικών αντίστασης που φέρει το ίδιο το γεγονός της Εξέγερσης και αποκτά μια ιστορική συνέχεια έκφρασης της μνήμης του μέσα από την Πορεία.

20 Ο.π. και <https://www.ethnos.gr/history/article/288994/apotonkalteztastoysiptamenoyssanarxikoyskaitoithmagiadhkeosinhoiporeie-stoypolytexneioypoyemeinansthnistoria>

**Ο ΛΑΟΣ ΔΕΝ ΞΕΧΝΑ
ΟΡΓΑΝΩΝΕΤΑΙ ΝΙΚΑ**

**ΟΛΟΙ ΣΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΗΣ ΛΑΙΚΗΣ ΕΞΕΓΕΡΣΗΣ
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 15 ΝΟΕΜΒΡΗ 5 Μ.Μ
ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ — ΔΙΑΔΗΛΩΣΗ**

ΔΙΟΡΓΑΝΩΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΣΧΟΛΩΝ

[Εικ.13] Η αφίσα της πρώτης- απαγορευμένης πορείας του Πολυτεχνείου 1974
(Πηγή: https://arkasaskt.wordpress.com/2011/11/10/afisa_pol_1974_0/)

[εικ.14]Στιγμιότυπα από την Πορεία του Πολυτεχνείου, 1974.
(Πηγή:<https://www.iefimerida.gr/news/77012>)

[εικ.15]Στιγμιότυπα από την Πορεία του Πολυτεχνείου, 1975.
(Πηγή: <https://www.dikastiko.gr/eidhsh/o-istorikos-kathreftis-ton-epeteion-toy-polytexneiou-afieroma>)

[εικ.16]Στιγμιότυπα από την Πορεία του Πολυτεχνείου, 1977.

(Πηγή: <https://www.dikastiko.gr/eidhsh/o-istorikos-kathreftis-ton-epeteion-toy-polytexneiου-afieroma>)

[εικ.17]Στιγμιότυπα από την Πορεία του Πολυτεχνείου, 1990.

(Πηγή: <https://www.dikastiko.gr/eidhsh/o-istorikos-kathreftis-ton-epeteion-toy-polytexneiου-afieroma>)

2.2.2 η πορεία ως κινητό μνημείο

Η Πορεία αποτελεί μια αστική τελετουργία που χωρικοποιείται εντός της πόλης, μέσα στην οποία αναγεννιούνται οι μνήμες του γεγονότος και παράλληλα ενσαρκώνονται μέσα στον ίδιο αλλά εξελισσόμενο αστικό χώρο με μια νέα μορφή κάθε φορά. Τόσο η διατήρηση και η εξέλιξη της Πορείας μαρτυρούν την σημαντικότητα της στην κληρονομιά του τόπου και στην ιστορία που κουβαλά. Μπορούμε να την θεωρήσουμε ως ένα κινητό μνημείο και παράλληλα ως έναν μνημονικό τόπο. Πρόκειται για μια διπλή διεργασία ως προς τις παραμέτρους του χώρου και του χρόνου. Δηλαδή ενώ είναι ασταθής στο χώρο κινείται σε αυστηρά όρια μέσα σε αυτόν, γεγονός που εκδηλώνεται μέσα από τη διαδρομή που ακολουθεί η πορεία και τα νοήματα που σηματοδοτεί αυτή η διαδρομή στη πόλη. Ως προς τη συνιστώσα του χρόνου, αυτό το κινητό μνημείο παραμένει σταθερό στο χρόνο χωρίς να είναι αμετάβλητο ως προς αυτόν και μέσα του εγκλωπώνονται οι βίαιες μνήμες του παρελθόντος. Ωστόσο αξίζει να αναφέρουμε ότι το κινητό μνημείο, δηλαδή η Πορεία, μπορεί να έχει έναν πυρήνα, το ιστορικό γεγονός που προαναφέρθηκε, το ίδιο όμως αποτελείται από αλληπάλληλα και επιμέρους άλλα μνημεία καθώς ως προς την παράμετρο του χρόνου και σε συνάρτηση και με άλλες συνιστώσες όπως αυτή της κοινωνικής δομής ενός τόπου, την εκάστοτε εξουσία και τη μορφή του χώρου, το μνημείο εγειρεί τις ίδιες μνήμες αλλά αλλάζει, αφήνοντας διαφορετικά αποτυπώματα επάνω στο αστικό έδαφος.

Σε αυτό το σημείο της μελέτης αξίζει να διερευνήσουμε τη διαδρομή που διεξάγεται κατά τη διάρκεια της ετήσιας πορείας και τα νοήματα ή τις επανανοηματοδοτήσεις που δίνει στο χώρο της πόλης. Η Πορεία δεν αποτελεί μονάχα μια διαδήλωση στους δρόμους των αστικών κέντρων και στην περίπτωση μας της Αθήνας, καθώς ως μια τελετουργία συνθέεται κι από άλλες εκδηλώσεις μνήμης. Σε αυτή λοιπόν την επανανοηματοδότηση των ιστορικών στοιχείων και στη μετατροπή τους σε μνημεία δημιουργούνται τόποι μνήμης οι οποίοι μέσα τους φιλοξενούν εκδηλώσεις και τελετές. Γι' αυτό και κατά τον "εορτασμό" της επετείου του Πολυτεχνείου στο χώρο αυτόν διεξάγονται ετησίως τριήμερες εκδηλώσεις με πολιτικό και ιστορικό πρόσημο.²¹ Ο χώρος του Πολυτεχνείου χρησιμοποιείται προκειμένου να ενεργοποιηθούν μνήμες του παρελθόντος, παίρνοντας τα υποκείμενα έναυσμα από τα θραύσματα του παρελθόντος που συναντούν μέσα σε αυτόν. Πρόκειται για έναν τόπο μνήμης που λειτουργεί ως σημείο σύνδεσης με ένα παλαιότερο παρελθόν. (Bakshi, 2017) Ένα παρελθόν που ζωντανεύει μέσα από τις εκδηλώσεις τόσο των επίσημων πανεπιστημιακών φορέων όσο και των φοιτητικών συλλόγων και του κόσμου ευρύτερα.²² Συγκεκριμένα ως προς το περιεχόμενο των εκδηλώσεων αυτών γίνεται προβολή ντοκιμαντέρ, κατάθεση στεφανιών, πολιτικές εκδηλώσεις και συζητήσεις. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι φέτος ενόψει τα 50 χρόνια από την Εξέγερση του Πολυτεχνείου «η Πρυτανεία του ΕΜΠ ανακοίνωσε την πρόθεσή της να δημιουργήσει μόνιμο εκθεσιακό χώρο μνήμης και ιστορικής τεκμηρίωσης στο Ιστορικό Συγκρότημα του Ιδρύματος στην Οδό Πατησίων». (Δελτίου Τύπου ΕΜΠ, 2023)²³ Δηλαδή επιθυμείται εκ των άνω η δημιουργία ενός νέου τόπου μνήμης μέσα στο ίδιο το Πολυτεχνείο με μόνιμο χαρακτήρα που παράλληλα να λειτουργεί και ως ένα σύγχρονο αρχείο με τα εκθέματά του. Ωστε οι μνήμες εκείνης της περιόδου να μένουν ζωντανές στο χώρο αυτό με ποικίλους τρόπους και διαδικασίες που προέρχονται είτε εκ των άνω από αρμόδιους φορείς είτε εκ των κάτω από τους απλούς πολίτες.

Επομένως γίνεται αντιληπτή η κομβική σημασία του χώρου του Πολυτεχνείου και η ιστορικότητα του. Θα μπορούσε να θεωρηθεί μέσα στο σύγχρονο αστικό ιστό της πόλης ως μια τοπική κληρονομιά, σημαντικό τμήμα αλλά και αποτύπωμα της ευρύτερης κληρονομιάς της αντιδικτατορικής αντί-

21 <https://www.ntua.gr/el/news/announcements/item/3780-50-xronia-apo-tin-eksegersi-tou-polytexneiou-dokimanter-protovoulies-drasesi>

22 <https://www.ntua.gr/el/news/announcements/item/3763-anakoinosi-syglyklitou-emp-50i-epeteios-ths-eksegersis-tou-polytexneiou>
23 Δελτίου Τύπου "Μόνιμος Εκθεσιακός Χώρος Μνήμης στο Ιστορικό Συγκρότημα του ΕΜΠ στην Οδό Πατησίων, ΕΜΠ, Αθήνα: 15/11/2023, διαθέσιμο εδώ: <https://ntua.gr/el/news/announcements/item/3774-deltio-tyπου-monimos-ekthesiakos-xoros-mnimis-sto-istoriko-syglykrotima-tou-emp-stin-odo-patision>

στασης του τόπου. Γι αυτό και ως προς τη τελετουργία της μνήμης, ο συγκεκριμένος χώρος αποτελεί το εναρκτήριο σημείο της Πορείας καθώς είναι και το σημείο αναφοράς της.

Η διαδρομή της Πορείας ακολουθεί τα ίχνη του παρελθόντος και τους προσδίδει νόημα στο σημερινό αστικό και κοινωνικό χώρο. Ξεκινώντας από το χώρο του Πολυτεχνείου ως προς τα υλικά και αστικά στοιχεία που αποτελούν θραύσματα της μνήμης, διατηρείται αναλλοίωτη η παλιά πόρτα του κτιρίου που έριξε το ταγκ. Βρίσκεται στον προαύλιο χώρο του κι έχει μετατραπεί πλέον σε μνημείο αλλά και υλικό τεκμήριο του ιστορικού γεγονότος που έλαβε τότε χώρα. Έπειτα, αν και οι εκδηλώσεις ξεκινούν σε αυτό το χώρο, οι προσυγκεντρώσεις της Πορείας από τις εκάστοτε οργανώσεις και φοιτητικούς συλλόγους έχουν διάφορα σημεία μες το κέντρο της πόλης. Συγκεκριμένα οι Φοιτητικοί Σύλλογοι όπως κι άλλες αριστερές οργανώσεις καλούν κόσμο στο Πολυτεχνείο ενώ κάποιες άλλες στα Προπύλαια και στην Πλατεία Κλαυθμώνος.²⁴ Κατ' αυτόν τον τρόπο πέρα από το χώρο του Πολυτεχνείου αρχίζει να χαράζεται στο αστικό κέντρο της πόλης η διαδρομή της πορείας και να ενεργοποιούνται μέσα σε αυτό οι μνήμες της εξέγερσης και του αντιδικτατορικού αγώνα. Κατά τη διάρκεια όλης της διαδρομής της πορείας συντελείται μια διαδικασία όπου οι συμμετέχοντες διαδηλωτές χρησιμοποιούν το κέντρο τις πόλεις και βασικούς οδικούς άξονες προκειμένου να επαναφέρουν επάνω της και να διαδώσουν στο σύνολο αυτές τις μνήμες.

Η Πορεία δεν ακολουθεί μια τυχαία αυθόρμητη διαδρομή αλλά έχει στάσεις σε σημεία κομβικά με ιστορικό περιεχόμενο και πολιτικό νόημα. Δηλαδή σε μια διαδρομή που έχει ως αφετηρία το Πολυτεχνείο και τα Προπύλαια διατρέχεται από το σώμα της πορείας όλο το κέντρο της πόλης από τις οδούς Πατησίων, Σταδίου και Ακαδημίας. Περνά μπροστά από το Σύνταγμα και τη Βουλή των Ελλήνων και ανηφορίζει την οδό Βασιλίσσης Σοφίας με σκοπό να περάσει μπροστά από το Μουσείο ΕΑΤ-ΣΦΕΑ και να καταλήξει στην Αμερικάνικη Πρεσβεία. Ο λόγος που η πορεία έχει ως σημείο τερματισμού την Αμερικάνικη Πρεσβεία είναι για να θυμίσει στο σύνολο τη θέση της Αμερικής κατά την διάρκεια της δικτατορίας στη χώρα αλλά και τη συμμετοχή της σε διαδικασίες διακυβέρνησης σε συνεργασία με το χουντικό καθεστώς. (Ριζάς, 2002) Τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης ως το 1977 των επετείων απαγορευόταν η Πορεία να προσεγγίσει την Αμερικάνικη Πρεσβεία. Γι αυτό, όπως προαναφέρθηκε και από τις μαρτυρίες, οι αρχές κατέστειλαν βίαια τον κόσμο με σκοπό να τον εμποδίσουν και να τερματίσουν τη διαδρομή της.²⁵

Η Πορεία του Πολυτεχνείου αποτελεί ένα μνημείο που κινείται μες την πόλη, πλάθεται από αυτήν και τα ίχνη του παρελθόντος ενώ παράλληλα της δίνει νοήματα που εμπλουτίζουν τον κοινωνικό της χώρο μέσα από τις χωρικές αναπαραστάσεις που δημιουργεί εντός της. Διακρίνεται ωστόσο από στοιχεία και διεργασίες που ακολουθούν μια επανάληψη και σταθερότητα. Ειδικότερα «συμμετέχουν λίγο πολύ συγκεκριμένα συναρμολογήματα (φοιτητικοί σύλλογοι, σχολεία, νεολαίες κομμάτων, κ.λπ.)` ακολουθούνται συγκεκριμένα εκφραστικά μοτίβα – ρεφραίν που εκφέρονται με συγκεκριμένες υλικές υποδομές και τεχνικές (πανώ και πλακάτ, τηλεβόες, ρυθμική επανάληψη συνθημάτων) και φέρουν συγκεκριμένο περιεχόμενο (π.χ. επαναλαμβάνονται οι θεματικές του αντιαμερικανισμού και του αντικαπιταλισμού, παραλλασσόμενες ή εμπλουτιζόμενες ανάλογα με τη συγκυρία)` ακόμα και οι διάσπαρτες συγκρούσεις, μικρές ή μεγάλες, ομάδων που εντάσσονται ή όχι στην πορεία, με την αστυνομία, μπορούν να ερμηνευθούν ως η τελετουργική επανάληψη μιας συμβολικής αναπαράστασης της βίας.» (Ιωάννου, 2016: 150).

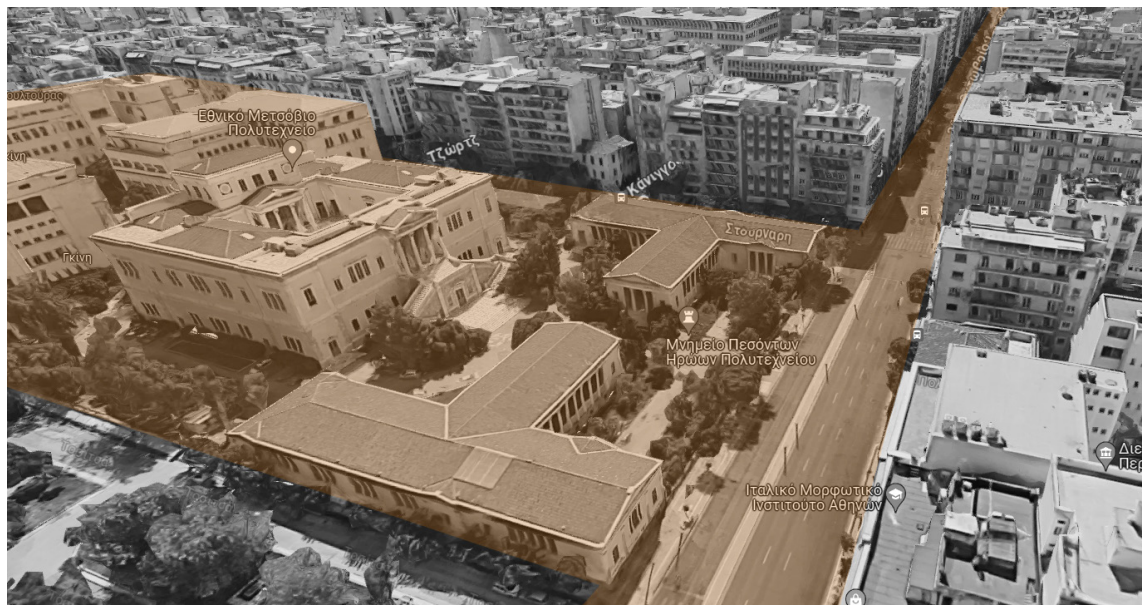
24 <https://thepressproject.gr/ta-kalesmata-gia-tin-poreia-tou-polytechniou/>

25 <https://pandiera.gr/>

ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΠΟΡΕΙΑΣ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

- ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
- ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΑΤ - ΕΣΑ - ΣΦΕΑ
- ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΠΡΕΣΒΕΙΑ

- ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
- ΟΔΟΣ ΠΑΤΗΣΙΩΝ

2.2.3 Η Πορεία ως εξεγερμένη κληρονομιά στο σήμερα

Πέρα όμως από έναν μνημονικό τόπο με συγκεκριμένα πολιτιστικά, πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, η Πορεία του Πολυτεχνείου αποτελεί μια πολυδιάστατη έκφραση της μνήμης στον αστικό χώρο της πόλης. Η Όλγα μιλώντας από το βίωμα της, τόνισε παραπάνω πως η πορεία είναι μια εξέγερση που πηγάζει μέσα από το κάθε άτομο που συμμετέχει σε αυτήν και γι αυτό που συνέβη τότε αλλά και για όσα τους καταπιέζουν σήμερα. Είναι μια προσωπική εξέγερση που εκφράζεται συλλογικά στο δημόσιο χώρο κι έχει έντονο πολιτικό αποτύπωμα. Η Πορεία πέρα από μια τοπική κληρονομιά μπορεί να αποτελέσει μια συνολικά εξεγερμένη κληρονομιά καθώς συμφωνεί με τις θεωρήσεις που τέθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο σύμφωνα με την ορολογία και το περιεχόμενό της.

Πιο συγκεκριμένα ως διαδικασία, υλοποιείται και εκφράζει τη μνήμη από τα κάτω που μέσα της συνυπάρχουν πολλαπλές φωνές και πλουραλιστικές αφηγήσεις που οικοδομούν μια κληρονομιά πολυποικίλη και όχι μονοδιάστατη, μονοσήμαντη και σύμφωνη με αυτή που χτίζει το κυρίαρχο αφήγημα. Αποτελεί μια ενεργή και δυναμική πολιτιστική και κοινωνική διαδικασία καθώς εμπλέκει τόσο τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτήν όσο και το σύνολο που επηρεάζεται από αυτήν, να αναμετρηθούν με το παρελθόν τους. Ως προς την κατεύθυνσή της, εκτείνεται από κάτω προς τα πάνω ακολουθώντας ανεπίσημες πρακτικές πολιτικής δράσης. (Novoa, 2022 ; Robertson, 2008) Η Πορεία έχει ως πεδίο δράσης το αστικό κέντρο της Αθήνας και όπως στην περίπτωση των ανθρακωρύχων της χιλιανής πόλης Λότα (Novoa, 2022), έτσι κι εδώ οι διαδηλωτές και κάτοικοι της Αθήνας εξεγείρονται μέσω αυτής της αστικής τελετουργίας ενάντια στις καθιερωμένες συνθήκες ανισότητας που συμβαίνουν εκ των άνω.

Οι διαδηλωτές της Πορείας του Πολυτεχνείου μέσω αυτής της εξεγερτικής διαδικασίας προσδοκούν της διάδοση της μνήμης του αντιδικτατορικού αγώνα στο κοινωνικό σύνολο και την αστική διατήρηση της μέσα στην πόλη που αυτοί ζουν. Ωστόσο αυτή η διεργασία αν και τις περισσότερες φορές εκφράζεται στο χώρο της πόλης μέσω συγκρούσεων των συμμετεχόντων της Πορείας με τις δυνάμεις της εξουσίας, αποτελεί μια ηθική φροντίδας της μνήμης και της κληρονομιάς. (Novoa, 2022) Πρόκειται για μια σημαντική κληρονομιά που φέρει το συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο και αποτελεί κομμάτι της σύγχρονης ιστορίας του τόπου.

Παραπάνω αναφέρθηκε σύμφωνα με μαρτυρία μέλους του Σ.Φ.Ε.Α. πως το κυρίαρχο μήνυμα του Πολυτεχνείου είναι η αντίσταση. Μια αντίσταση που μέσω της ετήσιας Πορείας επανανοσηματοδοτείται και γειώνεται στη σημερινή κοινωνική δομή και ιδεολογία της πόλης. Η MirafTAB (2009) ορίζει αυτούς τους χώρους που λαμβάνει χώρα η μνημονική αντίσταση ως «επινοημένους» χώρους στους οποίους η εκάστοτε κοινωνική ομάδα, στην περίπτωσή μας οι διαδηλωτές, μέσα από εξεγερτικές δράσεις καθιερώνουν μορφές εμπλοκής με τις αρχές. Δημιουργείται δηλαδή μια συσχέτιση με τις αρχές όπου το σώμα της Πορείας από τη μια αντιστέκεται στις δυνάμεις καταστολής που δέχεται στο πεδίο και από την άλλη αμφισβητεί μέσω αυτών των εξεγερτικών πρακτικών τις κυρίαρχες ρητορικές που παράγει η εξουσία. Το δεύτερο κομμάτι της αμφισβήτησης το πετυχαίνει με δυο τρόπους. Αρχικά εξωτερικεύοντας μέσω της Πορείας μνήμες, αξίες και ιδανικά αλλά παράλληλα και μέσα από τη διεκδίκηση και τη ρήξη με τις αξίες και τα αφηγήματα της εξουσίας. Πρόκειται δηλαδή για μια κοινωνική δράση μέσω της οποίας η τοπική κληρονομιά που δημιουργείται στο χώρο, αποκτά ορατότητα στο δημόσιο χώρο και διεκδικεί μια επίσημη θέση στην πολιτιστική κληρονομιά του τόπου μέσα από ανεπίσημες πρακτικές. (Harisson, 2010) Δηλαδή μέσω της Πορείας του Πολυτεχνείου τα άτομα που συμμετέχουν είτε από ατομικής είτε από συλλογικής σκοπιάς κινητοποιούνται για να έχουν φωνή και δημόσιο βήμα. Αυτό συμβαίνει μέσα από την ανεπίσημη εξεγερτική διαδικασία αυτής της αστικής τελετουργίας που επιτελείται ώστε να έχουν ενεργό ρόλο στον καθορισμό της ευρύτερης πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου.

Επομένως, η εξεγερτική διαδικασία της Πορείας σύμφωνα με τα λεγόμενα και τις θέσεις της Νονοα (2022: 6)²⁶ «γεννά και γεννιέται μέσα από πολιτικές αντιθέσεις. Οι εξεγερμένες ομάδες εκθέτουν και διαταράσσουν τις ομαλοποιημένες σχέσεις κυριαρχίας, με σκοπό να επεκτείνουν τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων.» Δημιουργούν δηλαδή ρωγμές στην επίσημη πολιτιστική κληρονομιά την οποία προσπαθούν μέσω αυτής της διεργασίας να επανανοηματοδοτήσουν. Διαταράσσονται έτσι οι παραδοσιακές αξιώσεις της κληρονομιάς καθώς εμπλέκεται η εξεγερμένη έκφρασή της στον αστικό και κοινωνικό χώρο. (Smith, 2006) Μέσω της Πορείας οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε αυτό το συμβάν ως οι κύριοι διαχειριστές αυτής της εξεγερμένης κληρονομιάς αναδιαμορφώνουν το χώρο και την πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητά του. «Αναπτύσσοντας αντιπολιτευτικές πρακτικές κληρονομιάς, αυτές οι κοινότητες διεκδικούν το δικαίωμά τους να ορίζουν την ταυτότητά τους και την αίσθηση του ανήκειν σύμφωνα με τις δικές τους αξίες και πεποιθήσεις και να διατηρούν μέρη και μνήμες σημαντικές για αυτές τις διαδικασίες.»²⁷ (Νονοα, 2022: 7)

Η αντίσταση όμως που εκφράζεται μέσα από την Πορεία δημιουργεί εξεγερτικές δράσεις που ενσάρκωνονται μέσα στη πόλη. Δεν είναι όμως η μόνη διαδικασία που φτιάχνει τέτοιες δράσεις. Εδώ έρχεται να προστεθεί το επιχείρημα ότι η μνήμη ως συναισθηματική διαδικασία και μορφή ενσωματωμένης δράσης που στηρίζεται στον τόπο και στις παρούσες βιωμένες εμπειρίες, διαμορφώνει και αυτή τις εξεγερτικές δράσεις. (Miraftab, 2012) Οι λόγοι δηλαδή που συναντούμε στην Πορεία του Πολυτεχνείου εξεγερτικά χαρακτηριστικά είναι οι αποτυπώσεις της μνήμης ως συναισθηματική διαδικασία και οι εκφράσεις της ως αντίσταση στα πεδία συγκρούσεων της πόλης που δημιουργεί. Οι κοινωνικές ομάδες δηλαδή που συμμετέχουν στην Πορεία αντιστέκονται ως προς τις καταπιέσεις της εξουσίας όχι μόνο για να ανατρέψουν ή να αμφισβητήσουν τις πολιτικές και τις αφηγήσεις της αλλά και για να διατηρήσουν τη μνήμη λόγω συναισθηματικής δέσμευσης μαζί της. Δηλαδή όπως αναφέρει στο έργο της η Νονοα (2022: 13-14) «η κληρονομιά των εξεγερμένων υποδηλώνει ότι η διατήρηση της μνήμης, της γνώσης αλλά και των εμπειριών των απλών ανθρώπων προσφέρει μια ηθική φροντίδας που βασίζεται στον τόπο. Μια φροντίδα των υλικών και άυλων πόρων των κοινοτήτων και μια φροντίδα όχι μόνο για εκείνα τα μέρη που αναγνωρίζονται επίσημα ως μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και για αυτά που κουβαλούν οι κοινότητες ως αναπόσπαστα στοιχεία της ταυτότητάς τους.»²⁸ Η ηθική της φροντίδας που παράγεται και αναπαράγεται στο χώρο μέσα από τη μνήμη που φέρουν οι εξεγερμένοι, βασίζεται στην οικειότητα και την αλληλεξάρτηση της κοινωνικής ομάδας που εξεγείρεται και κουβαλά τις μνήμες ενός αποσιωπημένου παρελθόντος. Βασίζεται κι έχει τις ρίζες της στη συλλογική ικανότητα εκείνων που είναι επιφορτισμένοι με τις μνήμες, την ταυτότητα αλλά και τη φροντίδα, τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής που επιθυμούν.²⁹ Υπό αυτή την έννοια, η φροντίδα είναι ένας τύπος δέσμευσης με τον κόσμο που είναι και ορθολογικός και συναισθηματικός, και παράλληλα περιλαμβάνει όλες τις ανθρώπινες ενέργειες καθώς οι άνθρωποι διατηρούν, συνεχίζουν και επιδιορθώνουν τον κόσμο τους ώστε να μπορούν να ευδοκιμήσουν μέσα σε αυτόν (Tronto, 1993; Till, 2012).

Έτσι και μέσω της αστικής τελετουργίας της Πορείας του Πολυτεχνείου οι συλλογικότητες του κόσμου που συμμετέχουν καταλαμβάνουν το χώρο μέσα από άτυπες διαχρονικές διαδικασίες. Αφήνουν επάνω στο αστικό του έδαφος το αποτύπωμα της μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης ενώ την ενεργοποιούν χρησιμοποιώντας τα αστικά στοιχεία της πόλης που προαναφέρθηκαν μέσα από την διαδρομή της σε αυτήν. Εξεγείρονται με σκοπό οι μνήμες αλλά και τα σημερινά αιτήματα και διεκδι-

26 ιδ. μεταφρ.

27 ιδ. μεταφρ.

28 ιδ. μεταφρ.

29 Η ηθική της φροντίδας αναπτύσσεται κυρίως στις φεμινιστικές θεωρίες αλλά στην παρούσα μελέτη δε θα αναπτυχθούν περαιτέρω αυτές ο θεωρήσεις. Μεθοδολογικά ακολουθούμε την έννοια της εξεγερμένης κληρονομιάς που εξετάζει η Magdalene Nonoa για την πόλη Λότα της Χιλή. Nonoa (2022) Έτσι στα πλαίσια αυτής της έρευνα γίνεται αναφορά στις πρακτικές ηθικής φροντίδας. Αξίζει όμως να σημειώσουμε πως η φεμινιστική ηθική φροντίδας βασίζεται στην οικειότητα και την αλληλεξάρτηση. Έχει τις ρίζες του στις μοναδικές προσεγγίσεις και τη συλλογική ικανότητα εκείνων που είναι επιφορτισμένοι με τη φροντίδα, τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής, η οποία πρέπει να διδάσκεται και να αναμένεται μεταξύ των δύο φύλων.

κήσεις τους να διατηρηθούν και να ευδοκιμήσουν μέσα στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα.

Το αστικό κέντρο και συνολικά ο χώρος της πόλης μέσα από το κινητό μνημείο της πορείας παίρνει εκ νέου νόημα και μορφή. Η Πορεία ανασύρει μνήμες ενώ ταυτόχρονα αφήνει το σύγχρονο αποτύπωμα της στον χώρο της πόλης. Τα μέρη που χρησιμοποιούνται από τις κοινωνικές ομάδες και περιεγράφηκαν εκτενέστερα παραπάνω είναι εμποτισμένα με μνήμες και είναι «βαθιά προσωπικά αλλά και κοινωνικά κοινά». (Till, 2012: 11) Γι' αυτό το λόγο η εξεγερμένη κληρονομιά που φέρει η Πορεία του Πολυτεχνείου αποτελεί μια συλλογική πολιτική δράση αλλά και μια δύναμη κινητοποίησης για να μεταλλάξει την δομή της κοινωνίας και τις επιρροές της εξουσίας στο κοινωνικό σύνολο και το μνημονικό του. Πρόκειται για μια δράση και δύναμη με πλουραλιστικά στοιχεία και με σχέσεις εντός της που χαρακτηρίζονται από αλληλεγγύη, έχοντας ως κοινό πυρήνα την δέσμευση των βασικών υποκειμένων για διατήρηση και ιστορική συνέχεια της μνήμης που κουβαλούν. Συνεπώς η Πορεία του Πολυτεχνείου αποτελεί μια αστική τελετουργία που προέρχεται ως κοινωνική και πολιτική δράση από τα κάτω. Στοχεύει στην διατήρηση της μνήμης του αντιδικτατορικού αγώνα αλλά και σε σύγχρονες διεκδικήσεις του λαού και των συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων που αποσκοπούν σε μια συμπεριληπτική πολιτιστική κληρονομιά αλλά και στην οικοδόμηση δίκαιων κοινοτήτων χωρίς άνισες γεωγραφίες εντός του ευρύτερου κοινωνικού μωσαϊκού της πόλης.

[εικ.18]Στιγμιότυπα από την φετινή Πορεία του Πολυτεχνείου, 2023 (50 χρόνων).
(Φωτογραφία: Μάριος Λώλος, φωτορεπόρτερ)

[εικ.19]Στιγμιότυπα από την φετινή Πορεία του Πολυτεχνείου, 2023 (50 χρόνων).
(Φωτογραφία: Μάριος Λώλος, φωτορεπόρτερ)

[εικ.20] Στιγμιότυπα από την φετινή Πορεία του Πολυτεχνείου, 2023 (50 χρόνων).
(Φωτογραφία: Μάριος Λώλος, φωτορεπόρτερ)

[εικ.21] Στιγμιότυπα από την φετινή Πορεία του Πολυτεχνείου, 2023 (50 χρόνων).
(Φωτογραφία: CNN Greece, Νίκος Ραζής)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, έγινε προσπάθεια να εξεταστεί, στο βαθμό που ήταν εφικτό, η μνήμη που προέρχεται εκ των κάτω και τα αποτυπώματα της στον σύγχρονο αστικό ιστό. Συγκεκριμένα ως αφετηρία της μελέτης είχαν τεθεί ερωτήματα ως προς τον τρόπο που αυτή η μνήμη συσχετίζεται με την εξουσία καθώς και τις ρηγματώσεις που η ίδια δημιουργεί στην κοινωνική δομή και το αστικό έδαφος της πόλης. Ωστόσο το ζήτημα της κατασκευής και ενεργοποίησης της μνήμης με υλικούς και αστικούς όρους δεν έχει όρια και δεν θα σταματήσει να απασχολεί. Πρόκειται για μια πολυπαραγοντική και πολυσύνθετη διαδικασία η οποία εμπλέκει την παράμετρο του χώρου, του χρόνου αλλά και της ταυτότητας των ατόμων. Η πόλη ως ένας κοινωνικός οργανισμός που συνθέτεται από άνισα αναπτύγματα, μέσα της εγκλωπώνει μνήμες και αναμνήσεις όσων δρουν πάνω της, λειτουργεί ως ένα ή πολλά αποθετήρια τέτοιων. (Lefebvre, 1991; Massey, 1984) Η παράμετρος του χρόνου όμως εισάγει μια πολυμορφία στο χώρο με συνέχειες και ασυνέχειες, η οποία δε στρέφεται μόνο στην αναπαράσταση του παρελθόντος στο διαμορφωμένο παρόν αλλά και στην έναρξη του επερχόμενου. (Σταυρίδης, 2017)

Στην έρευνα που διεξήχθη, το ζήτημα αυτό εξετάστηκε από μια συγκεκριμένη και αυστηρά οριοθετημένη σκοπιά, με σκοπό να μπορέσουμε να προβούμε ευκολότερα σε πορίσματα και εν γένει απαντήσεις στα αρχικά ερευνητικά ερωτήματα. Το κυρίαρχο ερευνητικό ερώτημα ήταν αν μνημονικές πρακτικές μπορούν να μεταλλάξουν το κυρίαρχο κι επίσημο αφήγημα. Κατά τη διάρκεια της εργασίας, το ερώτημα αυτό αναδιατυπώθηκε και μεταλλάχτηκε, διατηρώντας όμως σταθερό τον πυρήνα του και τον βασικό προβληματισμό που έθεσε η ερευνήτρια. Με αυτό τον σκοπό, επιλέχτηκε και εξετάστηκε το αποτύπωμα της αντιδικτατορικής αντίστασης στο σημερινό αστικό κέντρο της Αθήνας με αφορμή τα πενήντα (50) χρόνια από την Εξέγερση του Πολυτεχνείου και για λόγους προσωπικής συναισθηματικής σύνδεσης με τα γεγονότα και την περίοδο. Μεθοδολογικά σε πρώτο στάδιο επιχειρήθηκε να πλαισιωθεί το ζήτημα της μνήμης και των χωρικών εκφράσεων της, θεωρητικά με μια γενική βιβλιογραφική ανάλυση με κέντρο την πολιτιστική κληρονομιά και τους ευρύτερους τόπους μνήμης. Αυτό συνέβη με σκοπό να διερευνηθεί η περίπτωση μελέτης σε δεύτερο στάδιο υπό συγκεκριμένες και προκαθορισμένες θεωρητικές αναλύσεις οι οποίες έδρασαν βοηθητικά στην ανάπτυξη του θέματος και στην υλοποίηση της έρευνας πεδίου.

Έτσι αρχικά, πραγματοποιώντας μια ανασκόπηση στην διαχρονική θεωρητική συζήτηση περί πολιτιστικής κληρονομιάς έγινε κατανοητό πως αυτή αποτελεί την επίσημη αναπαράσταση της ιστορίας και της μνήμης. Μια μνήμη που αναδιατυπώνεται και κατασκευάζεται ώστε να ακολουθεί τα πρότυπα της εξουσίας και της κυρίαρχης τάξης μιας κοινωνίας κι ενός τόπου. Πρόκειται για μια επίσημη αναπαράσταση της μνήμης όπου η ιστορία ενός τόπου παρουσιάζεται στο δημόσιο χώρο ως κληροδότημα του. Συσχετίζεται άμεσα με τον κοινωνικό και αστικό χώρο διότι οι μνήμες που φέρει μέσω του περιεχομένου της, αποτυπώνονται στο χώρο αλλά και αναδεικνύουν τις σχέσεις εξουσίας και λαού. Εδώ εισάγεται ο παράγοντας της διαχείρισής της, διότι οι διαχειριστές της (κράτος, κυρίαρχη τάξη) ελέγχουν το περιεχόμενό της ώστε να υπάρχει μια πολιτιστική ομοιογένεια γεγονότων που δεν συνάδει με τον πολυποικίλο και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα ενός τόπου και μιας κοινωνίας. Επομένως, αν και όσον αφορά τη διάσταση του χρόνου ακολουθεί μια εξελικτική πορεία με συνεχείς τροποποιήσεις ως προς το περιεχόμενό της, αυτές προκύπτουν τηρώντας τα όρια και τα πρότυπα που τίθενται εκ των άνω. (Harvey, 2001,2006 ; Holtorf, 2002) Παρόλο που μιλάμε για μια ευέλικτη και προσαρμόσιμη διαδικασία διάδοσης της μνήμης, είναι ταυτόχρονα μια πολιτική διαδικασία διότι μέσω των περιορισμών που εισάγονται εκ των άνω ο τόπος χρωματίζεται με συγκεκριμένα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και κοινωνικές ομάδες αποκλείονται από αυτόν αν δεν ταυριάζουν με τα πρότυπα που έχουν τεθεί. Αυτά τα χαρακτηριστικά στοιχεία δομούν την ταυτότητα των χρηστών του και σε μεγάλη κλίμακα τα πολιτισμικά και πολιτιστικά στοιχεία που επιθυμείται εκ των άνω να κατέχουν τα άτομα μιας κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πολιτιστική κληρονομιά δημιουργεί επίσημους τόπους μνήμης όπου το παρελθόν διαχέεται στο σύνολο με ιστορικές ασυνέχειες. Επιπλέον ο επίσημος πολιτισμός μιας κοινωνίας χρησιμοποιείται από την εξουσία με σκοπό να δημιουργήσει ενιαίες

ταυτότητες πολιτών μέσα από αυτές τις προσηλώσεις του παρελθόντος που παράγει.

Σε αντίθεση με την πολιτιστική κληρονομιά και τις αποτυπώσεις της στο χώρο, βρίσκονται οι υπόλοιποι μνημονικοί τόποι που συναντώνται εκεί. Αποτελούν τις αποτυπώσεις της μνήμης όλων των κοινωνικών ομάδων που συνθέτουν το κοινωνικό μωσαϊκό της πόλης με τα πολυποίκιλα στοιχεία τους. Πρόκειται για τοπία άλλοτε εμφανή κι άλλοτε κρυμμένα μες τη πόλη στα οποία η μνήμη κρυσταλλώνεται και παίρνει τη μορφή που της δίνουν οι εκάστοτε κοινωνικές ομάδες. (Nora, 1989) Τέτοιοι πολιτιστικοί τόποι είναι αποτέλεσμα είτε εκ των κάτω είτε εκ των άνω είτε ένα συνονθύλευμα πρακτικών, και μέσω αυτών γίνεται αντιληπτός ο πλουραλιστικός χαρακτήρας της πόλης. Μέσω των τόπων μνήμης, τα άτομα έχουν την δυνατότητα τόσο να εκφράσουν και να αποτυπώσουν στο χώρο το βίωμα και την κληρονομιά τους όσο και να αμφισβητήσουν το κυρίαρχο ενώ δομούν το δικό τους πολιτιστικό τοπίο. Είναι παράλληλα μια δυναμική διαδικασία που δεν αναπτύσσεται γραμμικά αλλά άναρχα και δεν παραμένει αδρανής στο χρόνο τόσο ως διαδικασία όσο και ως τόπος μνήμης. (Bender, 1993 ; Jordan, 2006) Η ορατότητα και η αορατότητα ενός τόπου μνήμης μες την πόλη εξαρτάται από πολλές συνιστώσες, όπως την ανθεκτικότητά του, τη συσχέτισή του με το κυρίαρχο αλλά και με άλλους τόπους μνήμης, αλλά και με τον τρόπο που επιλέγεται από τους διαχειριστές του να κατασκευαστεί και να διαδοθεί στο δημόσιο χώρο. Η διαδρομή ή αλλιώς η διαδικασία ενός τόπου μνήμης από το άορατο στο ορατό αστικό πεδίο επιφέρει αλλαγές στη συνολική μορφή της πόλης και πολλές φορές δημιουργεί συγκρουσιακούς τόπους και κοινωνικούς συσχετισμούς. Τέτοιοι τόποι και τοπία παράγονται μέσω της εξεγερμένης μνήμης που επανανοηματοδοτούν το χώρο, τον οποίο οι εκάστοτε κοινωνικές ομάδες οικειοποιούνται μέσω διεκδικήσεων.

Οι παραπάνω αναλύσεις λειτούργησαν ως βάση στη μελέτη περίπτωσης, της μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης στο σήμερα. Διότι αρχικά η ανάλυση συνέβη στην παρούσα εργασία με τρεις μεθόδους, τις μαρτυρίες, το επίσημο και μια εκ των κάτω κοινωνική διεκδίκηση. Στραφήκαμε δηλαδή τόσο σε αυτό που ορίζεται από την πολιτιστική κληρονομιά ως η επίσημη μνήμη από εκείνη τη περίοδο αλλά και σε τόπους μνήμης που δημιουργούνται εκ των κάτω από τα ίδια τα υποκείμενα αλλά και από εξεγερτικές διεκδικήσεις κοινωνικών ομάδων. Έτσι, η πόλη και συγκεκριμένα το αστικό κέντρο της Αθήνας λειτούργησε ως πεδίο μέσα στο οποίο ανιχνεύτηκαν μνήμες εκείνης της ιστορικής περιόδου από πολλές σκοπιές και άξονες. Οι μαρτυρίες και οι παρελθούσες καθημερινές εμπειρίες των ατόμων μέσα από τη μεθοδολογία της μνημοϊστορίας (Assmann, 2008 ; Bakshi, 2017) δημιούργησαν τόπους μνήμης μες την πόλη, δίνοντας μια “άλλη” μορφή σε αυτήν. Ήταν ουσιαστικά οι βασικοί μοχλοί της διεργασίας όπου η μνήμη της αντιδικτατορικής αντίστασης ερμηνεύεται από το βίωμα του καθενός/καθεμιάς και στοιχεία της μη γνώριμα στο σύνολο έγιναν ορατά. Ακόμη οι συνεντεύξεις έδρασαν ενισχυτικά στο κυρίαρχο αφήγημα της συγκεκριμένης ιστορίας καθώς το εμπλούτισαν με μνήμες και αφηγήσεις και σε σημεία το αμφισβήτησαν. Ωστόσο το σύντομο αρχείο μαρτυριών που επιτεύχθηκε στο παρόν έργο, αποτελεί μονάχα ένα μικρό δείγμα και είναι ανοιχτό σε μελλοντική επεξεργασία προκειμένου να δημιουργηθούν ιστορικές συνέχειες μέσω μαρτυριών που θα έχουν ως αποτέλεσμα μια ολοκληρωμένη ερμηνεία της ιστορίας της αντιδικτατορικής αντίστασης.

Επιπλέον, μέσα από την εξέταση του επίσημου, εξετάστηκε το Μουσείο Ε.Α.Τ - Ε.Σ.Α. - Σ.Φ.Ε.Α. συνδυαστικά με τις μαρτυρίες των μελών του ΣΦΕΑ. Μέσα από την παρατήρηση του χώρου εντοπίσαμε ότι αν και πρόκειται για μια επίσημη εκδοχή της μνήμης του αντιδικτατορικού αγώνα, είναι παραμελημένο ως προς το χώρο του από το κράτος αλλά παίρνει ζωή μέσα από τις δράσεις του ίδιου του συλλόγου. Αν και θεσμικά είναι το επίσημο, ως προς τη λειτουργία του ακολουθεί δράσεις που προέρχονται από τα ίδια τα άτομα. Ακόμη παρατηρήσαμε ότι ο χώρος σταδιακά από την αφάνεια μες την σύγχρονη πόλη περνά στην ορατότητα μέσα από διεκδικήσεις του ίδιου του Συλλόγου. Διότι όπως οι ίδιοι ανέφεραν, η μνήμη της αντιδικτατορικής αντίστασης θέλουν να καταστεί διαχρονική και να αποκτήσει μια διαγενεακότητα στο χρόνο. Εντούτοις, μέχρι το πέρας της παρούσας διπλω-

ματικής ο χώρος του Μουσείου είχε μια παραμελημένη όψη αλλά διατηρούσε τη μνήμη εκείνης της περιόδου και τα μέλη του Συλλόγου φρόντιζαν γι αυτή τη διατήρηση της ιστορικής συνέχειας. Μια συνέχεια που στο τελευταίο στάδιο της εργασίας επιχειρήσαμε να εξετάσουμε από μια τελείως διαφορετική σκοπιά, μελετώντας τη μνήμη που προέρχεται από τα κάτω. Συγκεκριμένα εξετάσαμε την Πορεία του Πολυτεχνείου ως μια εξεγερτική έκφραση της μνήμης εκείνης της περιόδου που δημιουργεί συγκρουσιακούς τόπους μνήμης στο σήμερα όσο ανιχνεύει στη σύγχρονη πόλη τα απομεινάρια εκείνης της εποχής. Η Πορεία του Πολυτεχνείου αποτελεί μια διαχρονική αναπαράσταση εκείνης της μνήμης που φέρει παράλληλα επίκαιρα εξεγερτικά χαρακτηριστικά και μεταλλάσσεται ταυτόχρονα με τις κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες. Πρόκειται για μια αστική τελετουργία της μνήμης που επεμβαίνει στο χώρο για να αμφισβητήσει το κυρίαρχο και να αναμετρηθεί μαζί του. (Ιωάννου, 2016 ; ΑΣΚΙ, 2021) Είναι ένα κινητό μουσείο που δημιουργείται εκ των κάτω μέσα από ανεπίσημες πρακτικές το οποίο προσδίδει νοήματα στο χώρο και τον μεταλλάσσει κατά την τέλεσή του αλλά και μετά καθώς δρα ως μια ανεπίσημη έκφραση της μνήμης. Μέσα από αυτή την έκφραση της εξεγερμένης μνήμης, οι κοινωνικές ομάδες που λαμβάνουν μέρος στην Πορεία αντιστέκονται στο κυρίαρχο αφήγημα της ιστορίας και μέσω αυτής της δράσης τους δημιουργούν τόπους μνήμης μιας από τα κάτω κληρονομιάς και διεκδικούν ενεργό ρόλο στη διαχείριση της ευρύτερης πολιτιστικής κληρονομιάς. (Harisson, 2010 ; Miraftab, 2009, Νονοα, 2022) Ουσιαστικά η Πορεία του Πολυτεχνείου αποτελεί ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται σε πρακτικές από τα κάτω ώστε να μεταφέρουν τα αιτήματα τους στη εξουσία και να διεκδικήσουν όσα στερούνται. Στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για μια διεκδίκηση στην μνήμη του αντιδικτατορικού αγώνα και στις αποτυπώσεις του στο χώρο της πόλης.

Συνολικά, η εργασία απέδειξε σε ένα πρώιμο στάδιο πως το αποτύπωμα του αντιδικτατορικού αγώνα στο σύγχρονο αστικό ιστό της Αθήνας παραμένει ζωντανό και επίκαιρο μέσα από κοινωνικούς αγώνες και μνήμες που προέρχονται από τα κάτω. Η εξουσία δεν έχει δράσει ως τώρα ενεργητικά και πρωτοβουλιακά για την ανάδειξη της μνήμης εκείνης της περιόδου παρά μόνο μετά από πιέσεις θεσμικών οργάνων και ανεπίσημων δομών. Ωστόσο με ενδιαφέρον διαπιστώθηκε η μελλοντική δημιουργία χώρων μνήμης της αντιδικτατορικής αντίστασης μέσα στην πόλη, δηλαδή μια εκ των άνω φροντίδα για διατήρηση αυτής της μνήμης. Τέλος, η περίοδος της δικτατορίας και ο αντιδικτατορικός αγώνας που έλαβε τότε χώρα, αποτελεί ένα ζήτημα πολιτικά φορτισμένο που μέσα του εγκολλώνει διαιρετικά γεγονότα. Επομένως, «οι ερευνητές/τριες που εισέρχονται στη σκηνή και εξετάζουν την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο δεν αναμετριούνται μόνο με τα τεκμήρια, με όσα ίχνη άφησε ο χρόνος από την εποχή εκείνη, αλλά επίσης με αφηγήσεις και νοήματα που παρήχθησαν ερήμην τους στη συνέχεια».³⁰

Παρόλα αυτά, απεδείχθη στο παρόν έργο πως η μνήμη της αντιδικτατορικής αντίστασης διατηρείται από κοινωνικές διεκδικήσεις που προέρχονται εκ των κάτω και ακολουθούν τα μηνύματα αντίστασης προς την εξουσία που η ίδια φέρει μέχρι και σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Assmann, A. (2008) *Transformations Between History and Memory*. Social Research 75 (1): 49–72.
- Anderson, K. and Gale, F. (1992) *Inventing Places: Studies in Cultural Geography*. Melbourne: Longman.
- Ashworth, G. J. (2008) The Memorialization of Violence and Tragedy: Human Trauma as Heritage. In the Book: *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Ashgate Research Companions.
- Assmann, J., Czaplicka J. (1995) *Collective Memory and Cultural Identity*, New German Critique [Preprint].
- Bachelard, G. (1994) *The Poetics of Space*. Beacon Press.
- Bakshi, A. (2017) *Topographies of Memories A New Poetics of Commemoration*. London: Palgrave Macmillan.
- Bender, B. (1993) *Landscape Politics and Perspectives*. Routledge.
- Brett, D. (1996), *The Construction of Heritage*, Cork University Press.
- Buckley, A. (ed.) (1998) *Symbols in Northern Ireland*. Belfast: Institute of Irish Studies: Queen's University Press.
- Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*. University of California Press.
- Cosgrove, D., Daniels, St. (1988) *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge University Press.
- Dagnino, E. (2007) Citizenship: a perverse confluence. *Development in Practice* 17.4/5.
- De Mare, H., Vos, A. (eds.) (1993) *Urban Rituals in Italy and the Netherlands*. Assen: van Gorcum.
- Frisch, M. and Lowenthal, D. (1998) *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*, *The American Historical Review*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geary, P. (1994), *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*. Princeton: Princeton University Press.
- Graham, B., Ashworth G., Tunbridge, J. (2000) *A Geography of Heritage*. London: Routledge.
- Graham, B. and Howard, P. (2008) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Ashgate Research Companions.
- Halbwachs, M. (1950) *The Collective Memory*. Translated by Coser, L. A. , Chicago: The university of Chicago Press.

- Hall, S. (1999). *Un-settling the heritage, re-imagining the post-nation. Whose heritage?*. Third Text, 13 (49), 3–13.
- Harrison, R. (2013) ‘*Heritage. Critical Approaches* . London: Routledge’, Norwegian Archaeological Review [Preprint].
- Harvey, D. C. (2001), ‘*Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies*’, International Journal of Heritage Studies.
- Harvey, D.C. (2006) *Landscape as Heritage and a Recreational Resource*. In R.J.P. Kain (ed.), *Landscapes of South-West England* (Volume 3 of ‘England’s Landscapes’ series: London: Harper Collins/English Heritage), 207–28.
- Harvey, D. C. (2008) *The history of heritage.*, Routledge, Abingdon and New York.
- Holtorf, C. (2002) ‘*Notes on the life history of a pot sherd*’, Journal of Material Culture.
- Jordan, J. A. (2006) *Structures of Memory: Understanding Urban Change in Berlin and Beyond*. Stanford University Press.
- Kuusisto, K. (1999) ‘*Politics of place and resistance: the case of Northern Ireland*’, Nordia Geographical Publications.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production Of Space*. Blackwell.
- Lefebvre, H. (1970 (2003)) *The Urban Revolution*. University of Minnesota Press
- Lowenthal, D. (1998) *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press.
- Lowenthal, D. (1985) *The Past is a Foreign Country*. Cambridge University Press.
- Massey, D. (1984) *Geography matters*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Massey, D. (1995) *Spatial Divisions of Labour, Spatial Divisions of Labour*. Cambridge University Press.
- Massey, D. (2005) *For Space*. SAGE Publications Ltd.
- Melhish, C. et al. (2022) *Co-Curating the city-Universities and Urban Heritage Past and Future*. UCL PRESS.
- Miraftab, F. (2009) ‘*Insurgent Planning: Situating Radical Planning in the Global South*’, Sage Journals.
- Miraftab, F. (2012) Emergent transnational spaces: meat, sweat and global (re)production in the heartland. International Journal of Urban and Regional Research 36.6, 1204–22.
- Nelson, S. R., Olin, M. (2003) *Memory, Made and Unmade*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Noddings, N. (1984) *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. University of

California Press.

Nora, P. (1989) '*Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*', In Representations No. 26, Spring, 1989, Special Issue: Memory and Counter-Memory , University of California Press, pp. 7-24.

Novoa, M. (2018) *Insurgency, heritage and the working class: the case of the Theatre of Union No6 of the Coal Miners of Lota, Chile*. International Journal of Heritage Studies 24.4, 354–73

Novoa, M. (2022) *Insurgent Heritage: Mobilizing Memory, Place-based Care and Cultural Citizen-ships*, International Journal of Urban and Regional Research Volume 46, Issue 6, pp. 907-1077.

Orwell, G. (1999 (1940)) 1984. , Κάκτος.

Papadogiannis, N. (2015) *Militant Around the Clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981*, Νέα Υόρκη, Berghahn.

Robertson, G. P. (2008) '*Geostatistics for the Environmental Sciences. Gamma Design Software, Plainwell*', International Journal of Geosciences

Robinson, F. (2011) *Stop talking and listen: discourse ethics and feminist care ethics in international political theory*. Millennium: Journal of International Studies.

Rose, G. (1995) *Distance, surface, elsewhere: a feminist critique of the space of phallogentric self/knowledge*. *Environment and Planning D: Society and Space* 13, 761–781.

Rose, G. (2001) *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage.

Sandercock, L. (1998) *Towards Cosmopolis: Planning for Multicultural Cities*. John Wiley.

Smith, L. (2006) *Uses of Heritage*. , Routledge.

Smith, L. (2009) *Class, heritage and the negotiation of place*. Paper presented at the conference 'Missing Out on Heritage: Socio-economic Status and Heritage'.

Smith, L., Waterton E. (2009) '*Heritage, Communities and Archaeology*', Archaeological Journal.

Sumaratojo, R. (2004) *Contesting place: Antigay and -lesbian hate crime in Columbus, Ohio, Spaces of Hate: Geographies of Discrimination and Intolerance in the U.S.A.*.

Sweet, E. (2015) *Latina kitchen table planning saving communities: intersectionality and insurgencies in an anti-immigrant city*. Local Environment.

Till, K.E. (2012) *Wounded cities: memory-work and a place-based ethics of care*. Political Geography 31.1.

Tronto, J. (1993) *Moral boundaries: a political argument for an ethic of care*. Routledge, Milton Park and New York, NY.

Tronto, J. (2013) *Caring democracy: markets, equality, and justice*. Cambridge University Press.

Tunbridge, J. E., Ashworth, G.J. (1996) *'Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict'*, Annals of Tourism Research [Preprint].

Whelan, Y. (2007) *Heritage, Memory and the Politics of Identity. New Perspectives on the Cultural Landscape*. London: Routledge.

Ελληνική

ΑΣΚΙ, (2021) *Πολυτεχνείο '73. Η εξέγερση και η μνήμη της. Στο 2 αιώνες σε 21 εκπομπές*. Τεύχος 15.

Αυγερίδης Μ., Γαζή Ε., Κορνέτης Κ. (επιμ.), (2015) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Δημητρακάκη-Μουστακλή, Χρ. (2021) *Σπύρος Μουστακλής. Ένας ελεύθερος πολιορκημένος*. Αθήνα: Λειμών.

Ιωάννου, Δ. (2016) *Εξάρχεια 1974 – 2004: Σχεδιάσματα μιας Ντελεζιανής γεωγραφίας*. Αθήνα: Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Λαμπρινού, Κ. (2015) *Η “γενιά του Πολυτεχνείου” στο καλειδοσκόπιο της Μεταπολίτευσης*. Στο Μάνος Αυγερίδης Μ., Γαζή Ε., Κορνέτης Κ. (επιμ.), (2015) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 151-168.

Μπάλα Κ. , Ματσούκη Ε. (2010) *Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους*. 375-400.

Ριζάς Σωτήρης, (2002) *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό ζήτημα 1967-1974*. Εκδόσεις Πατάκη.

Σταυρίδης Σταύρος (2007) *Εικόνα και εμπειρία της πόλης στον Βάλτερ Μπένγιαμιν*. Στο Α. Σπυροπούλου (επιμ.), *Βάλτερ Μπένγιαμιν .Εικόνες και μύθοι της νεωτερικότητας*. σ. 250-272, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Σταυρίδης Σταύρος (2017) *Από τη μνήμη της ασυνέχειας στη μνήμη του δυνατού*. Στο Λαδά Σ., Τσουκαλά Κ., *Χωρικές αφηγήσεις της μνήμης*, σ.169-182, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Τζάκη Μαρία (2018) *Αστική Τραυματική Εμπειρία Σολωνος: Οδός σε κρίση*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Χρήσιμοι Σύνδεσμοι

<http://www.aylonfilmarchives.com> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

<https://www.dikastiko.gr> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

<https://www.ethnos.gr> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

<https://www.ntua.gr> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

<https://pandiera.gr> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

<https://thepressproject.gr> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

<https://sfea.gr> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

<https://ypodomes.com> (τελευταία ανάκτηση 27/11/2023)

